

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО**

**МЕТОДИКА
СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ПРАВА**

**Харків
2006**

З М І С Т

<u>Передмова</u>	3
<u>Глава 1.</u> Зміст та специфіка методики соціологічних досліджень права	
<u>1.1.</u> Соціологічне дослідження права як об'єкт аналізу.....	4
<u>1.2.</u> Методика соціологічних досліджень права як інструментальний засіб правопізнання. Проблеми методики соціологічних досліджень права.....	6
<u>Глава 2.</u> Загальна характеристика соціологічних досліджень права	
<u>2.1.</u> Соціологічне дослідження права як форма пізнавальної діяльності.....	12
<u>2.2.</u> Види соціологічних досліджень права.....	14
<u>2.3.</u> Етапи соціологічного дослідження права.....	17
<u>Глава 3.</u> Програма соціологічного дослідження	
<u>3.1.</u> Структура та зміст програми соціологічного дослідження.....	20
<u>3.2.</u> Методологічний розділ програми.....	21
<u>3.3.</u> Методичний розділ програми.....	27
<u>Глава 4.</u> Вимір у соціологічних дослідженнях права	
<u>4.1.</u> Процедура виміру в соціологічних дослідженнях права: поняття, зміст, мета.....	30
<u>4.2.</u> Умови та принципи вибору індикаторів для виміру правових явищ.....	30
<u>4.3.</u> Шкали вимірів. Типи шкал і правила їх побудови для дослідження.....	32
<u>Глава 5.</u> Вибірковий метод	
<u>5.1.</u> Зміст, призначення та сфера застосування вибіркового методу.....	39
<u>5.2.</u> Типологія вибіркового методу.....	42
<u>5.3.</u> Етапи й основні процедури вибіркового методу.....	46
<u>Глава 6.</u> Метод опитування	
<u>6.1.</u> Зміст методу опитування.....	48
<u>6.2.</u> Анкетування, його різновиди та класифікація питань анкети.....	49

<u>6.3.</u>	Інтерв'ювання, його різновиди та специфіка використання в соціологічних дослідженнях.....	52
<u>6.4.</u>	Надійність опитових даних.....	54
<u>Глава 7.</u>	Метод спостереження	
<u>7.1.</u>	Зміст методу спостереження. Особливості спостережень у соціологічних дослідженнях права.....	59
<u>7.2.</u>	Класифікація спостережень.....	61
<u>7.3.</u>	Техніка проведення спостережень. Шляхи підвищення надійності даних спостережень.....	64
<u>Глава 8.</u>	Експериментальний метод (експеримент)	
<u>8.1.</u>	Зміст методу експерименту. Класифікація експериментів.....	69
<u>8.2.</u>	Особливості підготовки і проведення експерименту.....	73
<u>Глава 9.</u>	Метод аналізу документів	
<u>9.1.</u>	Поняття документа. Класифікація документів.....	78
<u>9.2.</u>	Традиційний метод аналізу документів.....	80
<u>9.3.</u>	Формалізований метод аналізу документів..	83
<u>9.4.</u>	Переваги й недоліки методів аналізу документів.....	86
<u>Глава 10.</u>	Обробка та аналіз соціологічних даних	
<u>10.1.</u>	Основні етапи і правила обробки даних.....	88
<u>10.2.</u>	Аналіз даних дослідження: процедури, етапи, методи.....	89
<u>10.3.</u>	Оформлення результатів соціологічних досліджень права.....	96

ПЕРЕДМОВА

Зміни, що відбуваються у суспільстві, та розвиток останнього потребують найширшого використання конкретних соціологічних досліджень для розробки наукових методів керування суспільством.

Соціологічні дослідження в юридичній практиці проводяться на межі соціології та права і тому є найбільш яскравим прикладом комплексного підходу до вирішення актуальних питань державного й правового будівництва. Тому важливого значення набуває вивчення процесу організації та проведення соціологічних досліджень правових явищ, опанування методикою та технікою впровадження отриманих емпіричних даних.

У навчальному посібнику детально розкриваються основні етапи дослідження: підготовка програми, інструментарію, організація збору даних, обробка, аналіз одержаних результатів. Особливу увагу приділено характеристиці методів збирання інформації: опитуванню, аналізу документів, спостереженню, експерименту.

З практики відомо, що надати допомогу правознавцеві може лише таке соціологічне дослідження, підготовка, проведення й аналіз результатів якого суворо відповідають науковим вимогам, опираються на досвід, накопичений соціологією.

Дане видання допоможе студентам зорієнтуватися на тому колі питань, які розглядає курс “Методика соціологічних досліджень права”, підказати шляхи його поглибленого вивчення. При конспективному освітленні головних тем автори акцентували увагу не на всебічному розкритті всіх ключових проблем науки, а скоріше на тому, щоб викликати інтерес до них, а також стимулювати самостійну роботу студентів над їх вивченням.

Г л а в а 1. ЗМІСТ ТА СПЕЦИФІКА МЕТОДИКИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРАВА

1.1. Соціологічне дослідження права як об'єкт аналізу

У сфері права завжди виникає багато питань, відповідь на які можна добути лише за допомогою соціологічних досліджень. Значення таких досліджень подвійне. По-перше, вони допомагають зрозуміти й усвідомити взаємний зв'язок та залежність правових явищ і стану суспільних відносин, а, по-друге, такі дослідження дають конкретну інформацію про стан правової системи, її вплив на соціальні відносини людей, про такі проблеми суспільного життя, що не можуть бути вирішені без втручання права і які, у свою чергу, обумовлюють вимоги до характеру та соціальної ефективності правових дій.

У загальному вигляді соціологічні дослідження права можна визначити як систему логічно-послідовних методологічних, методичних і організаційно-технічних процедур, пов'язаних між собою єдиною метою, яка полягає в тому, щоб отримати достовірні дані про дослідження соціально-правового явища і можливості забезпечення на цій пізнавальній основі соціально ефективного функціонування правової системи. Основне завдання соціологічних досліджень права – це добування фактів про соціальну дійсність, її окремі явища, сторони, інакше кажучи, соціальних фактів, що пов'язані з існуванням та дією права і його впливом на суспільні відносини.

Соціологічне дослідження як система науково обґрунтованих пізнавальних процедур, що стосується соціальної дійсності, відрізняється такими рисами, як опора на реальні факти, комплексність, багатоплановість, аналіз соціального об'єкта у всій сукупності його зв'язків і відносин. Ці особливості соціологічних досліджень і обумовлюють їх правознавчу цінність.

Соціологічні дослідження права забезпечують пізнавальну єдність соціальних і правових аспектів функціонування права для досягнення максимально можливої його ефективності.

Предметом соціологічних досліджень права є соціальні відносини, що формуються під впливом права, та похідні від цих відносин типи і форми соціально-правової поведінки. Природа і предмет соціологічних досліджень права обумовлюють мету цих досліджень, якою є вияв причинних взаємозв'язків між соціальними і правовими явищами в конкретній соціально-правовій ситуації, форм і механізмів їх впливу на стан та динаміку соціально-правових процесів і явищ.

Під механізмом взаємодії правового і соціального розуміється система таких впливів одне на одного, при яких, з одного боку, певний стан відносин у суспільстві або в його окремих ланках породжує необхідність відповідних правових дій, а з другого, – правові дії або відсутність їх викликають до життя певні реальні зміни в становищі особистостей і соціальних спільнот. Існують механізми виникнення як позитивних, так і негативних змін, що впливають із характеру взаємодії соціального і правового, оскільки вони втілюють у собі взаємозв'язок не бажаних, а реальних їх наслідків. Пізнання таких механізмів і надає значущості соціологічним дослідженням в праві.

Предмет і кінцева мета різних соціологічних досліджень у праві, незважаючи на їх загальну природу, по-різному конкретизуються залежно від рівня і масштабності, які передбачаються дослідженнями. Існують три усталених рівні масштабності соціологічних досліджень права: а) *локальні* – спрямовані на дослідження вузьких соціальних питань правової дійсності або конкретних емпіричних явищ щодо невеликої кількості особистостей або соціальних спільнот; б) *інституціональні* – дослідження соціальних аспектів функціонування певних правових інститутів, які охоплюють інтереси будь-яких соціальних прошарків; в) *соціетальні* – соціальні дослідження сукупності суспільних відносин вищого рівня, на які впливає право.

Головне в соціологічних дослідженнях права – це збір, систематизація і узагальнення соціально-правових фактів, характерних для досліджуваних соціально-правових явищ і процесів. Під соціально-правовим фактом розуміється реально існуюче одиничне суспільне явище, що знаходиться під впливом права, природа і зв'язки якого з іншими фактами частково або повністю ще не з'ясовані і потребують наукового пояснення.

Методичні вимоги до соціологічних досліджень права: а) чітке і недвозначне, з точки зору правового і соціологічного змісту, визначення предмета, мети і гіпотез, а також понять і термінів, що використовуються як один із інструментів методики; б) дослідницькі засоби підбираються так, щоб забезпечити дослідження в руслі саме цих недвозначно сформульованих понять та аспектів дослідження, і, навіть, якщо виникнуть додаткові спонтанні аспекти, вони будуть перебувати у сфері визначених для дослідження соціально-правових проблемних ситуацій.

1.2. Методика соціологічних досліджень права як інструментальний засіб правопізнання.

Проблеми методики соціологічних досліджень права

Якщо розглядати взаємозв'язок соціологічних досліджень права та їх методики з соціальними функціями права, то предметом цих досліджень мають бути суспільні відносини спільно з механізмом функціонування правової системи, її інститутів і норм.

По відношенню до дослідження соціальних явищ і процесів зв'язок соціологічних досліджень права з реалізацією його функцій здійснюється в таких основних напрямках:

- виявлення особливостей соціально-економічних, політичних, духовних аспектів життя, що потребують правового врегулювання суспільних відносин (цей напрямок є актуальним у сучасних умовах соціально-політичних і економічних трансформацій суспільства);

- аналіз першочергових потреб суспільства в регулюванні за допомогою норм права поведінки фізичних і юридичних осіб в умовах суспільних трансформацій;

- дослідження соціальних і соціально-психологічних механізмів впливу правової норми на соціальні інтереси та суспільну поведінку людей, що є обов'язковою передумовою вибору ефективних методичних засобів аналізу ситуації та обґрунтування рекомендацій;

- використання поняття соціальної ефективності права (проблема ефективності є провідною в аналізі реалізації функцій права як соціального інституту; від рівня соціальної ефективності залежать життєздатність і можливості впливу права на соціальну дійсність).

Соціологічне дослідження завжди спирається на таку методику, що виявляє дійсний вплив права на стан соціальних відносин та їх змін. Оскільки право існує для забезпечення оптимального рівня соціальних відносин, сприятливої для суспільства форми їх змін, для розвитку особистості, то це є чи не найважливіший напрямок у методичному забезпеченні досліджень зв'язку права з соціальним життям.

До особливостей соціологічного дослідження права слід віднести і те, що аналіз об'єкта не обмежується рамками простого описування соціально-правових фактів – вони повинні мати науково-методичне обґрунтування, для чого використовуються різні підходи. Найтипівішими з них є *системний* та *функціональний*.

Системний підхід – це такий спосіб наукового пізнання і практичної діяльності, який потребує розгляду частин у нерозривній єдності з цілим. Під цілим у соціологічних дослідженнях права розуміється певний

соціальний або ідеальний об'єкт, що мислиться як складне цілісне утворення, що знаходиться під впливом права. У зв'язку з різноманітністю можливих підходів до об'єкта, одна й та ж система може розглядатися з різних точок зору. Наприклад, із соціально-психологічної точки зору громадська думка про право є виразом стану масової свідомості, а з соціально-правової – виступає як фактор формування правової системи. Будь-яка система завжди знаходиться в певному середовищі та у взаємодії з ним. Тобто методика соціологічного дослідження права враховує, що система соціально-правових відносин завжди є підсистемою іншої, більшої суспільної системи, і навпаки – у ній можна виокремити менші підсистеми. Звідси виходить, що методика соціологічних досліджень права завжди забезпечує пізнання внутрішньо-системних і між-системних зв'язків соціальних явищ.

Серед найважливіших проблем соціально-правових досліджень можна виділити: а) правову свідомість населення, його правову культуру й рівень правових знань, у тому числі ставлення до правових інститутів та чинних норм права, його окремих соціальних прошарків, що розрізняються за основними критеріями стратифікації; значний інтерес при цьому приділяється вивченню правової свідомості осіб із професійною юридичною освітою, а також державних службовців і посадових осіб; б) ефективність діяльності державних органів і правових інститутів, а також освітніх установ по правовому інформуванню і правовому вихованню всіх категорій населення.

Предметом таких досліджень може бути будь-яка норма права. У дослідженнях виявляється здатність конкретної норми права виступати регулятором суспільних відносин, забезпечувати реалізацію цілей правотворчих органів, підтримувати зміцнення правового порядку, правової свідомості, реальне гарантування прав громадян. Соціологічні дослідження права дають відповіді на питання про соціальну ефективність норм права, правової системи на всіх її рівнях та у всіх ланках, а також про соціально обумовлену необхідність їх подальшого удосконалення.

Право і його вплив на стан суспільних відносин стають реальністю в процесі правозастосування, дослідження якого відноситься до числа найважливіших дослідницьких напрямків. Система соціологічних досліджень сфери правозастосовчої діяльності досить різноманітна. По-перше, об'єктом дослідження можуть виступати окремі правозастосовчі інститути, наприклад, суди, органи прокуратури, органи виконавчої влади або органи місцевого самоврядування. По-друге, соціологічні дослідження цих інститутів можуть проводитися шляхом вивчення відносно вузьких аспектів правозастосовчої діяльності, не охоплюючи всіх її компонентів.

Так, існують дослідження, предметом яких виступають судові помилки, ефективність оскарження судових рішень, кадровий склад органів суду тощо.

До числа основних дослідницьких напрямків, що вимагають застосування адаптованої до нього методики дослідження, відносяться соціологічні дослідження правопорушень та їх соціальних наслідків. Необхідність соціологічних досліджень цієї специфічної сфери правових відносин обумовлена тим, що інформація, яка відбиває глибинні аспекти проблем злочинності, може бути отримана за допомогою, у першу чергу, цих досліджень.

Серед завдань дослідження правопорушень можна виділити три основних: 1) вивчення реального стану правопорушень, їх динаміки і структури поширеності в регіонах, соціальних прошарках і професійних групах дослідження, організаціях злочинного світу та ін.; 2) дослідження причин злочинності, соціально-психологічних характеристик особистостей злочинців, соціальних і правових факторів, що сприяють здійсненню правопорушень; 3) дослідження правозахисної і соціальної ефективності заходів держави і суспільства, що здійснюються для профілактики правопорушень, виправлення і соціальної регенерації правопорушників.

Останнім часом актуалізуються проблеми соціально-правового прогнозування, що обумовлюються самою природою права, його націленістю на регулювання відносин, які, наприклад, на момент прийняття чи вступу в силу закону або іншого нормативно-правового акта ще відсутні в реальному житті. Тому ініціатор тих або інших правових дій завжди передбачає ту систему відносин у суспільстві, що виникає в результаті цих дій, а також більшу частину їх можливих позитивних і негативних наслідків. Предмет прогнозування досить різноманітний, оскільки містить у собі всі правові явища, які мають здатність до змін і розвитку. Складання соціально-правових прогнозів здобуває все більшого поширення. Без прогнозування ефективності змін у правових інститутах, соціальних наслідків законотворчої діяльності тощо соціологічні дослідження права часто втрачають свій практичний сенс.

Джерела дослідницьких матеріалів існують у двох головних формах – як документальні і як “живі” людські стосунки. Вимоги до учасника соціально-правового дослідження не змінюються, незалежно від того, на які джерела він буде спиратися. Різниця при користуванні різними джерелами полягає лише в рівні оволодіння конкретними методиками пізнання.

Як б форма методики соціологічного дослідження не була обрана, вона в більшості випадків є спілкуванням особистостей дослідника і респондента. Тому, щоб забезпечити методичну ефективність дослідження,

необхідно враховувати, що кожна з цих особистостей має певну соціально-правову установку, а значить, складний і неспівпадаючий поведінковий зміст. Він включає в себе три компоненти: 1) когнітивний, який виступає як різний рівень знань про ті явища, що повинні досліджуватися, а також як різниця між інтелектуальними і пізнавальними можливостями оцінки цих явищ; 2) емоційний, що є виразом емоційного ставлення до досліджуваних явищ, а відповідно до цього включає в себе ціле “сузір’я” можливих емоційно обумовлених оцінок (ці оцінки можуть розташовуватися в інтервалі від захопленого схвалення до упередженої, різкої, психологічно агресивної незгоди); 3) поведінковий, який виявляє себе в певній поведінці під час спілкування респондента і співробітника-дослідника.

Зважаючи на те, що соціологічні дослідження права стосуються частіше всього конфліктних аспектів суспільного життя і що об’єктом цього дослідження можуть бути люди чи їх спільноти з девіантною поведінкою, або такі особистості, які не виявляють своїх справжніх прагнень чи оцінок у сфері цих досліджень, особливе значення мають етичні аспекти дослідницької діяльності.

Перший із аспектів концентрується навколо проблеми обману. Інколи респонденти (злочинці або ув’язнені) не повинні знати справжніх даних про особистість дослідників, бо в іншому випадку не дадуть бажаної інформації. Деякі з респондентів бояться, що вияв їх справжніх думок і задумів матиме для них негативні правові й особисті наслідки. У подібних ситуаціях соціологи інколи надавали про себе викривлені дані, щоб завоювати довіру. Наскільки потрібна подібна поведінка, залежить від конкретних обставин – дійсного посадового стану інтерв’юєрів, особливостей опитуваних осіб, важливості й необхідності отримання від них певної інформації. Подібна поведінка є неетичною, і тому припустима лише у виключних випадках. Але при цьому абсолютно непорушним має бути правило: отримана інформація ні в якому разі не повинна пов’язуватися з конкретними особистостями. Соціолог зберігає таємницю спілкування так само, як зберігає її, наприклад, адвокат чи лікар. Якщо існують непереборні обставини, що ведуть до шкоди респонденту в разі його щирої відповіді, то навіть потенційна її цінність не може виправдати обман або маніпулювання для отримання такої інформації.

Другим етичним аспектом дослідницької діяльності є вплив особистості дослідника на особистість респондентів у процесі дослідницького спілкування. Особливо гострою ця проблема виступає, коли дослідження має винятковий характер, ведеться людиною, яка включена в певну досліджувану спільноту. Подібна ситуація виникає, коли польові дослідники виступають то в ролі спостерігачів, то учасників певних подій.

Уміння поєднувати ці ролі має вирішальне значення, бо дозволяє зрозуміти поведінку і досвід інших людей та завоювати їх довіру. Але це не повинно впливати на роль спостерігача, оскільки лише він здатний зберегти об'єктивність і неупередженість.

Надзвичайно складною етичною проблемою залишається питання про характер інтерпретації отриманих даних. Тут вимога одна: ніщо, ніякі зовнішні тиски, особисті почуття і особисті інтереси не повинні впливати на обґрунтованість, науковість і неупередженість висновків. Негативні у цьому відношенні явища можуть виникнути не тільки в формі свідомого перекручення даних, що зустрічається не так часто, а й у формі замовчування деяких з них, розстановки певних дослідницьких акцентів, використання в процесі дослідницької полеміки недобросовісних її засобів, навішування ярликів і навіть залякування. Процесуальних засобів розв'язання цієї проблеми не існує. Усе вирішує якість особистості дослідника. Тому вибір дослідників соціальних проблем правового життя повинен бути особливо ретельним і здійснюватися за принципами не лише професіоналізму, але й моральних якостей: непідкупності, відданості науці, стійкості переконань та моральних принципів. Дотримання цих вимог безпосередньо стосується реалізації можливостей методики соціологічного дослідження права, але навіть найефективніша методика буде ні до чого, якщо знівечена фундаментальна засада її ефективного використання – етичні якості дослідників.

Г л а в а 2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРАВА

2.1. Соціологічне дослідження права як форма пізнавальної діяльності

Соціологічні дослідження права як спосіб отримання дослідницьких цінних фактів підкоряються дії певних законів і вимог, які є змістом методики соціологічних досліджень, тобто сукупності способів їх доцільного виконання. Методики, які застосовуються при вивченні соціального світу, включають у себе два основоположних компоненти: *дослідницький інструментарій* і *дослідницьку процедуру*. Під інструментарієм розуміється сукупність засобів для дослідницької діяльності. У соціологічних дослідженнях права таким інструментарієм виступають усі матеріальні й організаційні засоби, без застосування яких неможливе проведення опитувань, спостережень, експериментів тощо. Інструментарій методики різноманітний. Кожний з його різновидів має певні межі свого застосування, свій рівень ефективності. Добір інструментарію впливає із завдань і проблем дослідження. Чим вони складніші, тим складніший і його інструментальний арсенал.

Дослідницька процедура – це не тільки порядок розгляду, обговорення, виконання ряду послідовних заходів або дій у процесі соціологічного дослідження, вона також включає в себе вибір відповідного методу дослідження, а також визначення способу його застосування при вирішенні дослідницької проблеми.

Дослідницьке використання інструментарію здійснюється у формі реалізації певної дослідницької техніки. Техніка соціологічного дослідження – це сукупність способів (приймів), що застосовуються в процесі дослідження, форм володіння ними, а також послідовність, правила застосування тих чи інших методів дослідження, матеріально-технічних засобів дослідження, які забезпечують ефективне їх використання.

Між технікою та інструментарієм у процесі соціологічних досліджень можливе виникнення суперечностей: техніка не виявляє всіх дослідницьких можливостей інструментарію або ж інструментарію нав'язується вирішення таких проблем і з такою технікою, що досягнення дослідницької мети стає неможливим. Частіше всього ця суперечність виникає тоді, коли якийсь інструментарій розглядається як абсолютний засіб вирішення дослідницьких проблем. Таким абсолютним інструментом в уяві дослідників часто виступає опитування, дослідницькі можливості якого в багатьох ситуаціях менші, ніж можливості, наприклад, спостереження.

Вирішення обох аспектів суперечностей цілком залежить від рівня фахової підготовки дослідника і його прагнення до її максимального використання, впровадження тих досягнень у соціологічних дослідженнях, які виправдали себе при вирішенні аналогічних проблем.

Практика підготовки, організації і проведення соціологічних досліджень у праві свідчить про те, що існують типові помилки і труднощі в самому підході до цих досліджень.

Оскільки в соціологічних дослідженнях права переплітаються правові й соціологічні дослідницькі аспекти, надзвичайно часто відбувається підміна соціальних аспектів дослідження тонкощами правових підходів. Правовий аспект у соціологічних дослідженнях права, навіть якщо він проведений на найвищому рівні, усе ж повинен розглядатися з точки зору впливу певної правової дії на стан суспільних відносин і реалізації прав людини завдяки їм, а також з позицій впливу соціальних факторів на стан правової системи або окремих її ланок. У зв'язку з історичними традиціями в багатьох країнах часто застосовується кримінальне право для контролю над такими шаблонами поведінки, які в інших суспільствах контролюються головним чином за допомогою соціальних інститутів і громадської думки.

2.2. Види соціологічних досліджень права

Залежно від глибини і мети дослідження, масштабу і складності вирішуваних питань розрізняють такі види соціологічних досліджень: пілотажне (розвідувальне); описове; аналітичне. Крім того, соціологія знає разове, панельне, лонгїтюдне дослідження.

Пілотажне дослідження (або пілотаж) (від англ. pilot – одне із знань, дослідна установка) є проблемним, розвідувальним (зондажним). Це найбільш простий вид соціологічного дослідження, оскільки тут вирішуються обмежені за змістом завдання, охоплюються, як правило, невеликі обстежувані сукупності. Базується воно на спрощеній програмі і стислому за обсягом інструментарії. Мета цього дослідження – перевірка якості інструмента для збирання первинної інформації і методів організації польового дослідження.

Пілотажне (розвідувальне) дослідження може використовуватися як попередній етап більш глибоких і масштабних досліджень. Особлива потреба в ньому виникає, коли предмет ще не вивчений зовсім або вивчений недостатньо. Цей вид дослідження використовується також для отримання додаткової інформації відносно предмета чи об'єкта, уточнення гіпотез і завдань чи для виявлення можливих труднощів при вирішенні більш масштабних завдань.

Описове дослідження – це вияв сукупності знань, відомостей, даних і повідомлень, котрі в повсякденних умовах використовуються індивідами, групами, організаціями, класами, різними соціальними інститутами для регулювання соціальної взаємодії та суспільних відносин різних типів. Інформаційне, або описове, дослідження уможливує оцінку, порівняння і зіставлення характеристик, які цікавлять дослідника, а також дозволяє з'ясувати наявність чи відсутність зв'язків між ними.

Описове дослідження передбачає отримання емпіричної інформації про стан справ на провідних ланках системи регулювання соціальних відносин. Осмислення такої інформації дозволяє у правоохоронній і судовій, а також правозастосовчій практиці орієнтуватися в обставинах, обґрунтовано здійснювати свою діяльність, забезпечувати в ній єдність мети, змісту, функцій, напрямків, методів, засобів, форм тощо.

Описове дослідження проводиться за повною, детально розробленою програмою при використанні апробованого раніше (у ході пілотажного дослідження) інструментарію. Рівень його методологічної оснащеності робить можливим групування і класифікацію елементів об'єкта, що вивчається. Дане дослідження зазвичай застосовується, коли об'єкт аналізу – відносно велика спільнота людей, яка має безліч характеристик.

Аналітичне дослідження ставить за мету не тільки описування структурних елементів об'єктів, що вивчаються, а й з'ясування причин, які лежать в основі перетворень соціальних явищ під впливом права. Аналітичне дослідження потребує більш ретельної підготовки, вивіреного інструментарію. Для цього часто за допомогою описового дослідження збираються дані, які потім всебічно аналізуються. Аналітичне дослідження має особливо велику практичну цінність. Хіба не важливо не тільки знати, наприклад, законодавчим органам, що існують у нас “мертві” закони, але й розуміти, чому вони існують.

Аналітичне дослідження відрізняється і за методами. Їх використання має комплексний характер. Так, доповнюючи одна одну, можуть застосовуватися різні форми опитування, аналізу документів, спостереження. А якщо пам'ятати, що на попередньому етапі дослідник ще розробляє критерії інтерпретації отриманої з різних каналів інформації, яка має свою специфіку (розбіжності) і на етапі її збору, і в підходах до узагальнення отриманих результатів, можна дійти висновку, що аналітичне дослідження істотно відрізняється від попередніх двох типів.

Разове (або крапкове) дослідження дає інформацію про стан об'єкта аналізу, про кількісні характеристики будь-якого явища чи процесу в момент його вивчення. Така інформація може бути названа статичною, оскільки відбиває начебто моментальний “зріз” кількісних характеристик об'єкта і не дає відповіді про його зміни в часі. Дані, що відбивають зміни об'єкта, можна отримати лише в результаті декількох досліджень, проведених через певні відрізки часу. Подібні дослідження мають назву повторних і є засобом порівняльного соціологічного аналізу, спрямованого на вияв динаміки об'єкта вивчення.

Разове дослідження використовують для отримання статичних, кількісних характеристик об'єкта аналізу в момент його вивчення; частіше, ніж потреба у статистичних даних, нам необхідна динаміка того чи іншого соціального процесу. У зв'язку з цим разовому дослідженню відводять допоміжну роль (яким би складним воно не було) у більш глибоких розвідках. Щоб визначити і відобразити зміни об'єкта, слід провести низку розвідок, які в соціології одержали назву повторного дослідження.

Панельне дослідження (від англ. panel – панель, список) – вид особливого повторного соціологічного дослідження, котре передбачає вивчення одного й того ж соціального об'єкта в певному часовому інтервалі за одними й тими ж програмами і методикою.

Залежно від мети в повторному дослідженні кожний наступний етап може бути проведений у різні терміни. Інтервали між початковою і наступними стадіями дослідження неоднакові, тому що різним соціальним

процесам, на які впливає право, притаманні неоднакові динаміка і циклічність. Часом саме якість (особливість, властивість) об'єкта підказує часові інтервали повторних досліджень.

Існує ще один різновид повторного дослідження – *лонгітюдне*, при якому ведеться довготривале спостереження за одними й тими ж індивідами або групами. Воно застосовується при аналізі життєвого циклу об'єктів або людей, індивідуальної поведінки в умовах певних соціальних процесів, наприклад, при згасанні дії правової норми. Як і в будь-якому повторному дослідженні, дані тут здобуваються шляхом кількох досліджень за одними й тими ж методиками, але залишається незмінним об'єкт.

Вибір соціологом будь-якого типу досліджень не є довільним, він визначається дослідницькою метою і завданням. Практично будь-яке явище соціального функціонування права дає можливість вивчати його на рівні пілотажного, описового, аналітичного чи дослідження, яке має разовий або повторний характер.

2.3. Етапи соціологічного дослідження права

Підготовка соціологічних досліджень права та їх проведення включає в себе ряд об'єктивно необхідних дослідницьких процедур.

Професор Оксфордського університету Е. Гіденс визначає у соціологічному дослідженні такі процедури:

- визначення проблеми і вибір конкретної теми дослідження;
- знайомство з дослідженнями, що накопичені за обраною дослідницькою темою;
- формулювання гіпотез (наукових припущень), що пояснюють досліджуване соціальне явище і які потребують перевірки і доведення, щоб стати достовірною точкою зору;
- розробка дослідницького проекту, тобто вибір одного або декількох методів дослідження і вирішення питання про те, як і в якій послідовності обрані методи доповнюватимуть й уточнюватимуть один одного;
- проведення дослідження, збір даних і реєстрація отриманої інформації;
- обробка та інтерпретація отриманих даних;
- оформлення звіту за наслідками дослідження з відповіддю на питання: у чому значимість отриманих результатів, як вони співвідносяться з існуючими дослідженнями теми, що в них нового з точки зору розуміння і практичних рекомендацій стосовно того чи іншого правового явища.

Таким чином, соціологічне дослідження починається зовсім не із складання анкети або вибору якогось іншого дослідницького інструменту (як дуже часто думають), а з аналізу проблем, формулювання цілей і гіпотез тощо, і лише потім можливий перехід до розробки інструментарію, збору первинних даних та їх аналізу. Дослідження логічно завершеними будуть не тоді, коли зібрані і навіть згруповані факти, а лише в разі, коли є інтерпретація, пояснення стосовно зібраних фактів, та відповідні практичні рекомендації.

З урахуванням сказаного вище, соціологічне дослідження має декілька послідовних і разом з тим змістовно взаємопов'язаних етапів. Якщо деякі з них згрупувати, їх може бути чотири.

1. *Підготовка дослідження.* Тут фахівець звертається до спеціальної літератури, що присвячена саме досліджуваному об'єкту. У процесі цієї роботи відбувається з'ясування дослідницької проблеми, формулюються цілі та завдання дослідження, здійснюється розробка загальної концепції.

Підготовчий етап передбачає розробку програми, робочого плану і допоміжних документів дослідження. Програма містить всебічне теоретичне

обґрунтування методологічних підходів і методичних прийомів вивчення певного явища або процесу. Тільки продумана в деталях програма соціологічного дослідження може стати основою його проведення на високому рівні. Невипадково її називають стратегічним документом, ознайомившись з яким можна відразу ж зрозуміти концепцію всього дослідження.

2. *Польовий етап (збирання первинної соціологічної інформації про об'єкт, що вивчається).* Під первинною соціологічною інформацією розуміються отримані в ході соціологічного дослідження неузагальнені відомості, наприклад, відповіді опитуваних в анкетах, інтерв'ю, записи на картках, спостереження, аналіз документів тощо. Польовий етап – це таке отримання інформації, коли як образ уявляють поле, з якого збирають урожай у вигляді надійної (що має довіру) інформації, котра здатна допомогти в осмисленні складних проблем, а також у розробці подальших рішень. На цьому етапі слід застосовувати різноманітні методи, кожний з яких завжди має свої переваги, особливості й вимоги. Так, юристи, з'ясовуючи у свідків обставини якогось випадку, що розглядається в суді, завжди використовують усі доступні можливості оцінки достовірності відповіді. Що ж тоді говорити про більш складну форму дослідження впливу права, усієї правової системи на розвиток суспільних відносин. Щоб реалізувати дослідницькі вимоги, передбачають різноманітні методи опитування, такі як анкетування, поштові опитування, інтерв'ю, різні види спостережень, методи аналізу документів, експертної оцінки експерименту.

3. *Обробка й аналіз даних, отриманих у ході дослідження згідно з програмою.* На цьому етапі відбувається розробка декількох варіантів вирішення проблеми і їх апробація через обговорення з експертами. Це допомагає перевірити зібрані аналітичні документи в умовах, наближених до реальних.

Далі виконується попередня підготовка матеріалів до обробки, перевіряються анкети на предмет повноти заповнення, вибраковуються ті, в яких відсутні відповіді до 30% основних запитань; далі інформація кодується і обробляється.

4. *Підготовка звіту за наслідками дослідження, викладення його результатів у наукових публікаціях, практичних рекомендаціях і проектах соціальних змін.* Підсумки аналізу та інтерпретація соціологічних даних набуває форми документів, які й оформляються на цьому етапі: це звіт за результатами дослідження, додатки до звіту й аналітична довідка. Вони містять у собі інформацію, висновки, рекомендації, на основі яких надалі будуть прийматися конкретні рішення (зміни до законів у процесі їх

застосування, формування кримінальної політики держави, напрямки реформування судової системи тощо).

У межах кожного етапу можуть бути свої послідовні фази – проміжні етапи (більш детально кожний етап буде проаналізовано далі). При розгляді етапів соціологічного дослідження права слід мати на увазі, що перш ніж зробити висновки, дослідження завдяки послідовному розгортанню повинно сприяти отриманню соціальних фактів, що здатні використовуватися для цих висновків. При цьому факти використовуються для: а) описування об'єкта дослідження, розкриття притаманних йому найбільш важливих сторін, зв'язків, процесів змінювання, розвитку, тобто для характеристики предмета дослідження; б) ілюстрації теоретичних положень, оскільки думка не може бути відірвана від реальних соціально-правових явищ і процесів; у формі факту-ілюстрації можуть виступати, наприклад, відомості про чинні закони, дані про стан реалізації норм права, діяльності органів держави, а також положення, сформульовані іншими авторами; в) полегшення процесу сприйняття читачами складного або недостатньо чіткого чи абстрактного положення; г) обґрунтування достовірності, відповідності об'єктивній реальності тих положень і висновків, що їх формулює дослідник; цей аспект особливо важливий, коли узагальнення на підставі отриманих фактів розповсюджується на всю генеральну сукупність досліджуваних явищ і процесів.

Дослідник може не тільки констатувати інтенсивність прояву тієї чи іншої властивості, ознаки, а й показати, що його висновок відповідає об'єктивному становищу справ, спирається на факти, а не на суб'єктивні уявлення.

Г л а в а 3. ПРОГРАМА СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

3.1. Структура та зміст програми соціологічного дослідження

Соціологічне дослідження починається з розробки програми, яка є конкретним втіленням його підготовчого етапу. Програма містить усебічне обґрунтування методологічних підходів і методичних прийомів вивчення певного явища або процесу. Програма – це теоретико-методологічна основа процедур дослідження, які здійснюються дослідником, а саме: збір, обробка та аналіз інформації. Вона включає в себе визначення проблеми, об'єкта та предмета дослідження, характеристику його цілей та завдань, інтерпретацію основних понять, висунення гіпотез, виявлення стратегічного плану дослідження, складання плану вибірки, описи методів збору та схеми аналізу даних. У програмі можна виділити *методологічний (теоретичний)* і *методичний (процедурний)* розділи. До першого відносять усі ті компоненти програми, які починаються з постановки проблеми та закінчуються складанням плану вибірки, до другого – опис методів збирання, обробки та аналізу даних.

Програма соціологічного дослідження виконує дві важливі функції: науково-пізнавальну (забезпечення теоретико-методичної цілісності дослідження) та науково-організаційну (забезпечення ефективності співробітництва членів колективу, розподіл праці між ними заради досягнення наукового та науково-практичного результату).

Крім того, вона виконує і зовнішні функції: визначає місце конкретного дослідження в загальному процесі розвитку наукового знання, є необхідною умовою оптимального планування наукових досліджень даного дослідницького закладу.

Програма соціологічного дослідження має дати відповіді на два основних питання: 1) як перейти від вихідних теоретичних положень соціології до дослідження, як їх утілити в засоби дослідження, методи збирання, обробки та аналізу інформації; 2) як від одержаних фактів, накопиченого емпіричного матеріалу знову піднятися до теоретичних узагальнень, щоб дослідження при цьому не тільки давало практичні рекомендації, але й було основою для подальшого розвитку самої теорії.

Програма дослідження – це виклад його теоретико-методологічних передумов (загальної концепції) відповідно до основних цілей роботи та гіпотез дослідження, зазначення правил процедури, а також логічної послідовності операцій для їх перевірки.

3.2. Методологічний розділ програми

Вихідний пункт у складанні програми – *визначення проблеми дослідження*. Реальні життєві протиріччя створюють проблемну соціальну ситуацію, для вирішення якої потрібні подальший розвиток соціологічного знання та відповідні управлінські рішення. Наукова проблема повинна точно відображати соціальну ситуацію, те протиріччя, яке виникає в процесі функціонування та розвитку соціальних систем. У ній фіксується протиріччя між знанням про потреби суспільства у певних практичних діях та незнанням шляхів і засобів реалізації цих дій. Постановка наукової проблеми означає перехід від вивченого до того, що має бути вивчено.

Визначення проблеми дослідження – процес складний. Як правило, дослідник починає з загальної постановки питання. А далі, поступово уточнюючи хід своїх міркувань, конкретизує проблему, що вивчається. Так, соціологічні дослідження діяльності органів Міністерства внутрішніх справ України систематично фіксують невисокий соціальний престиж працівників міліції. Проблема очевидна. Однак у даному випадку вона виражена в надто загальній формі, і тому дослідники намагаються конкретизувати її зміст. Проблема уточнюється по декількох напрямках. Можна акцентувати увагу на вивченні ділових якостей працівників міліції, відзначаючи їх непрофесіоналізм, некомпетентність, участь у корупції, внутрішніх розбираннях, ще звернути увагу на низьку культуру спілкування міліції з населенням. При цьому вказується на такі недоліки: часті необґрунтовані затримання, немотивоване використання насильницьких методів, зловживання службовим становищем, хабарі, тяганина і формалізм при розгляданні скарг, прояв неповаги до законних прав особистості. Конкретизація змісту проблеми “низький престиж працівників міліції” дозволяє дослідникам припустити більш обґрунтовані, чіткі й дієві рекомендації щодо практичного вирішення.

Формулювання дослідницької проблеми потребує деякого попереднього знання про об’єкт дослідження.

Наступним кроком дослідження вважаються *визначення мети та постановка завдань*. Мета виявляє його переважну орієнтацію – теоретичну або прикладну. Вона відповідає на запитання: “Для чого?”. (“Для чого проводиться дослідження?”). “На вирішення якої проблеми та на здобуття якого результату орієнтується дане дослідження?”. Необхідно підкреслити, що мета дослідження націлює на його кінцевий результат. *М е т а – це загальний напрям, проект дії, те, чого потрібно досягти. З а в д а н н я* формулюють запитання, на які слід відповісти для реалізації мети дослідження. Вони орієнтують на аналіз проблеми або з точки зору потреб

розвитку теорії, або для практичних цілей розв'язання протиріччя, що вивчається. Завдання бувають основні, додаткові. *Основні* завдання впливають безпосередньо із предмета дослідження, відповідають його цільовому напряму. *Додаткові* – з основних, допомагають вирішенню головних питань дослідження.

Соціальна проблема не існує сама по собі і припускає свого носія – ту спільноту людей та їх діяльність, з якими вона нерозривно пов'язана. *Об'єктом* соціологічного дослідження в широкому розумінні виступає носій тієї чи іншої соціальної проблеми.

Об'єкт соціологічного дослідження – це спільнота людей, їх діяльність, що організована за допомогою соціальних інститутів та умов, за яких ця діяльність здійснюється.

Причини появи тієї чи іншої проблеми можуть лежати за межами об'єкта дослідження. Це веде до умовного поширення його масштабів, яке дозволяє виявити справжні причини виникнення даної проблеми. Тому вирізняють два об'єкти дослідження: основний і додатковий.

Чітке виділення об'єкта сприяє правильному визначенню предмета дослідження, який конкретно відповідає на запитання: “Що?” (“Що вивчатиметься?”). Наприклад, “соціальна напруга”, “правова культура”, “причини злочинності” тощо.

Предмет дослідження – це та сторона об'єкта, яка безпосередньо підлягає вивченню. Одному й тому ж об'єкту може відповідати кілька різних предметів дослідження, кожний з яких за змістом визначається тим, яку саме сторону об'єкта він відображає, з якою метою, для вирішення якої проблеми обраний.

Об'єкт – це те, що містить у собі соціальне протиріччя, а предмет – це ті його властивості та сторони, які відбивають це протиріччя.

У ході дослідження необхідно провести теоретичну інтерпретацію основних понять. Під інтерпретацією розуміють приписування значення елементам формальної системи, тобто такої системи, елементи якої можуть набувати різного змісту. Однак, як правило, дослідник працює з поняттями, котрі виступають елементами не формальних, а теоретичних систем (систем знання) і мають певний зміст (значення). Мета дослідника – розкрити (пояснити, розтлумачити) зміст цих понять; якщо він вживає нові поняття, показати спосіб їх отримання (які “правила виведення”), який їх зміст (яке “правило позначення”). Тут операція позначення і є інтерпретацією.

Розкриття змісту поняття може бути повним тільки тоді, коли його інтерпретація йде у двох напрямках: порівняння даного поняття з іншими (*теоретична інтерпретація*) і порівняння його з даними

спостереження й експерименту, тобто емпіричними даними (*емпірична інтерпретація* поняття). У першому випадку розкривається теоретичний зміст поняття, у другому – емпіричний.

Припустимо, що вивчається стан злочинності в місті. Який теоретичний зміст укладається в поняття “стан злочинності” при проведенні конкретного дослідження? Один дослідник може мати на увазі кількість злочинів на території міста. Припустимо, що вона невелика, і дослідник говорить про достатньо низький рівень злочинності. Інший може взяти показником структуру злочинності та констатувати, що при незначному коефіцієнті загального рівня злочинності в місті надзвичайно велика кількість особливо небезпечних злочинів. Тому ситуація в місті, на його думку, несприятлива. Таким чином, не тільки не зіставлені результати дослідників, але й висновки їх протилежні. Очевидно, що необхідна розробка показників стану злочинності, які відображали б кількість злочинів, їх структуру, динаміку. Тільки в цьому випадку основний термін може використовуватися в емпіричному дослідженні.

Визначення терміну за допомогою процедур фіксації референтів називають *о п е р а ц і о н а л ь н и м*.

Емпірична інтерпретація поняття – не формальна операція, а змістовна наукова процедура. У ній можна виділити чотири етапи: аналіз змісту поняття, конкретизація змісту поняття, вибір індикаторів (показників), визначення правил фіксації референтів. Розглянемо ці етапи.

1. Аналіз змісту поняття.

Передумова обґрунтованості всієї процедури – глибокий аналіз змісту теоретичного терміну. Однак на практиці дослідник не завжди має справу з поняттями, які виражені в суворій спеціалізованій мові теорії. Дослідник намагається “намацати” в явищах загальну рису, створити первісне уявлення про об’єкт.

2. Конкретизація змісту поняття.

У змісті поняття виділяються основні характеристики, складається їх перелік. На цьому етапі поняття конкретизується.

3. Вибір індикаторів (показників).

Емпіричні значення поняття називають його індикаторами (показниками). На цьому етапі дослідник вступає в галузь, що має принципове значення. Необхідно вибрати значущі показники, які б мінімізували неминуче при інтерпретації збідніння змісту терміна.

Наприклад, референтами теоретичного терміна “стан злочинності” можна вважати кількість зареєстрованих злочинів, частку особливо небезпечних злочинів, характер динаміки кількості правопорушень (стабілізація, зростання або зниження).

4. Визначення правил фіксації референтів.

Розглянемо цей етап на прикладі вивчення поведінського компонента правосвідомості. Через те, що психологічний компонент орієнтації уявляє готовність у деяких умовах діяти певним чином, то ці умови відтворюються у вербальних ситуаціях прожективно; при цьому респондент оцінює ступінь найкращого варіанту поведінки. В анкету добираються конфліктні ситуації, які характеризуються зіткненням цінностей, при цьому одна з них буде дисциплінарним обов'язком. Анкета повинна мати опис декількох ситуацій, кожна з яких відтворює умови дотримання одного з трудових обов'язків. Рівень поведінського компонента орієнтації для кожної особи визначається шляхом узагальнення відповідей за всіма ситуаціями.

Паралельно з уточненням основних понять відбувається цілісний *попередній аналіз об'єкта*, тобто систематизація літературних та практичних відомостей у конкретній предметній сфері щодо даного об'єкта. Власне кажучи, попередній аналіз об'єкта – це, по суті, “моделювання” проблеми, котра вивчається, тобто її деталізація.

Об'єкт може пояснюватися різними шляхами, з яких найтиповішими є два підходи – системний і функціональний. Розглянемо їх особливості.

С и с т е м н и й п і д х і д – це такий спосіб наукового пізнання і практичної діяльності, котрий потребує розгляду частин у нерозривній єдності з цілим. Під центральним поняттям системного підходу розуміємо певний матеріальний або ідеальний об'єкт, що мислиться як складне цілісне утворення. У зв'язку з цим одна й та ж система може розглядатися з різних точок зору. Даний підхід потребує відокремлення певного системоскладаючого параметра, який обумовлює пошук сукупності елементів, зв'язків і відносин між ними – її структуру. Оскільки будь-яка система завжди перебуває в певному середовищі, системний підхід завжди враховує її зв'язки і відносини з ним. Тобто система завжди є підсистемою іншої, більшої системи і, навпаки, у ній можна виокремити менші підсистеми. Звідси виходить, що окремі підсистеми правових явищ мають якості й риси системи і навпаки.

Право можна досліджувати, використовуючи і **ф у н к - ц і о н а л ь н и й п і д х і д**, який спрямовано на вияв функцій права по відношенню до інших суспільних явищ у межах певного суспільства, до особистості. Функціональний підхід орієнтує на аналіз у праві механізмів його дії, впливу того, що спонукає дослідника використовувати певні методи, наприклад, динамічний ряд, спостереження, статистичні зіставлення.

Кожний раз реалізація тієї чи іншої дослідницької мети базується на певній послідовності методів, кроків, прийомів, які використовує дослідник.

Набір методів, а точніше, загальна спрямованість дослідження може бути визначена до його початку гіпотезами, які сформульовані.

Г і п о т е з а в соціологічному дослідженні – це науково обґрунтоване припущення структури соціальних об'єктів, характеру, елементів і зв'язків, які утворюють ці об'єкти, механізму їх функціонування і розвитку. Наукова гіпотеза може бути сформульована тільки в результаті попереднього аналізу об'єкта, що вивчається.

За значущістю і характером гіпотези можна поділити на о с н о в н і та д о д а т к о в і. За ступенем розробленості й обґрунтованості гіпотези підрозділяються на п е р в и н н і та в т о р и н н і; вторинні припущення висуваються замість первинних, якщо останні не витримали випробування емпіричними даними.

За змістом припущення відносно соціального об'єкта, що вивчається, виділяють *описові* та *поясню-вальні* гіпотези.

Гіпотези розрізняються за ступенем спільності припущень як *гіпотези-підстави* та *гіпотези – наслідки*.

Гіпотези виникають у тих випадках, коли знання дослідника не дозволяють йому пояснити результати спостереження.

Формулювання гіпотез передбачає наявність різноманітних джерел: гіпотези можуть виникати на підставі уявлень про предмет, попередніх досліджень і спостережень, виникати з теорій, які описують об'єкт, а також на основі міркувань здорового глузду.

Таким чином, ми розглянули концептуальну схему дослідження, методологічний розділ його програми.

3.3. Методичний розділ програми

Процедурний розділ програми дослідження включає в себе такі елементи: 1) принципів стратегічний план дослідження; 2) обґрунтування системи вибірки одиниць спостереження; 3) начерк основних процедур збирання та аналізу вихідних даних.

Основною передумовою для вибору принципового плану вважається стан знання до моменту збирання емпіричних даних, а також можливість для розробки гіпотез. Виділимо три основних варіанти стратегії наукового пошуку.

1. *Розв'ідувальний план* застосовується в тому випадку, коли про об'єкт дослідження практично мало що відомо, і дослідник не має можливості висунути гіпотези про його структуру, характер зв'язків і тим більше про причини, детермінуючі будь-які його властивості та характеристики.

2. Описовий варіант дослідження використовується тоді, коли зібрані про об'єкт дані є достатніми для висунення описових гіпотез. Мета плану – описування якісно-кількісних особливостей соціальних структур, процесів та явищ. Такий вид дослідження передбачає сувору інтерпретацію основних понять і точність у реєстрації емпіричних даних.

3. Аналітико-експериментальний план – найефективніший варіант дослідницького пошуку. Його використовують тільки в умовах досить повного знання про об'єкт, що дозволяє висунути пояснювальні передбачення. Мета плану – дослідження функціональних взаємозв'язків, встановлення причинно-наслідкових зв'язків у соціальних явищах.

Визначенням об'єкта дослідження (наприклад, кількості або окремої групи його членів) не завершується вирішення питання про кількість та характер тієї сукупності людей, які повинні бути охоплені дослідженням. Опитування всіх людей, які складають об'єкт дослідження (а це можуть бути тисячі, десятки, сотні), було б нераціональним. Зазначене подовжувало б строки дослідження, а отже, і одержання необхідної інформації, вимагало б значних витрат, відвернуло б увагу великої кількості людей, та й саме дослідження виявилось б занадто громіздким. Тому більшість соціологічних досліджень має не суцільний, а вибіркового характеру.

Вибірковий метод – це такий метод дослідження, який дозволяє робити висновки щодо характеру розподілу ознак, що вивчаються, генеральної сукупності на основі деякої частини – вибіркової сукупності (докладно про вибіркового метод йдеться у відповідній темі).

Генеральна сукупність – уся сукупність одиниць спостереження, яка має відношення до даної проблеми. Вона буває обмежена територією, часом, професією, функціональними рамками.

Вибіркова сукупність – частина генеральної сукупності, яка виступає як безпосередній об'єкт вивчення за розробленою програмою відбору. Вона має характеристики генеральної сукупності.

До методичної частини програми соціологічного дослідження включаються також *характеристика методів збирання первинної інформації* (опитування, аналіз документів, спостереження, експеримент); логічна структура використовуваного інструментарію, звідки видно, на виявлення яких характеристик предмета дослідження спрямований той чи інший блок питань; порядок розміщення питань в інструментарії. Сам інструментарій додається до програми як самостійний документ.

Поряд з переліченим у програмі доречно позначити й *логічні схеми обробки зібраної інформації*, які показують діапазон та глибину аналізу первинної соціологічної інформації.

Опис способів аналізу даних завершує процедурну частину програми. Можна визначити два етапи цього процесу: *первинна обробка матеріалу та його аналіз* (докладно про обробку й аналіз даних йдеться у відповідній темі).

Таким чином, створення та обґрунтування програми соціологічного дослідження – необхідна умова достовірної та об'єктивної інформації з проблеми, якою займається дослідник.

Г л а в а 4. ВИМІР У СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ПРАВА

4.1. Процедура виміру в соціологічних дослідженнях права: поняття, зміст, мета

Оволодіння методикою виміру дозволить поповнити внутрішній зв'язок між різними етапами і процедурами, які складають єдиний, цілісний процес соціологічного дослідження; повніше розкрити його технологію, що гарантує отримання істинних знань про будь-який об'єкт, котрий вивчає соціологія права; буде сприяти формуванню дійсно наукових фактів та емпіричних залежностей, на підставі яких будуються цілком обґрунтовані висновки та практичні рекомендації, що забезпечують соціальну ефективність реалізації правових норм та вимог, які стосуються підтримки суспільного порядку, соціальної поведінки людей та ін.

При проведенні соціологічних досліджень для систематизації емпіричної інформації використовують основні методи соціологічного дослідження, у тому числі в и м і р – процедуру приписування за певними правилами числових значень тим чи іншим об'єктам, явищам і процесам. М е т а в и м і р у – отримати числову модель, дослідження якої могло б замінити дослідження самого об'єкта.

Соціологічний вимір різних сторін і властивостей соціальних явищ пов'язаний з пошуком і дослідженням таких фактів, які могли б служити їх кількісною (числовою) характеристикою. Наприклад, крадіжка як протиправний вчинок та ін.

4.2. Умови та принципи вибору індикаторів для виміру правових явищ

Усі характеристики об'єкта, що вивчаються та використовуються для соціологічного виміру, прийнято називати і н д и к а т о р а м и (від лат. indicator – покажчик). В експериментальній ситуації індикатори замінюють, виявляють інші характеристики об'єкта, який вивчається, звичайно не доступні спостереженню та виміру. Так, спостерігаючи за поведінкою в'язня у тюрмі і фіксуючи його вчинки, можна судити про його інтереси. Поведінка може бути розгорнута у специфічну перемінну із багатьма вимірами, у деякий простір характеристик, які піддаються кількісній оцінці. Якщо в'язень регулярно читає історичну літературу, мемуари та ін., вільно думати, що він цікавиться історією.

Необхідна умова для вибору індикатора – наявність зв'язку (прямого чи непрямого) між індикатором (вчинок) і тією характеристикою, яку він, на

думку дослідника, повинен виявити (інтерес). З ряду індикаторів, що притаманні об'єкту, який вивчають, обирають максимально характерний, що має найбільшу здібність до розв'язання.

Крім того, під час пошуку індикаторів важливо враховувати такі принципи положення:

- вибір індикатора визначений операціональним поняттям, яке накреслює коло фактів, що можуть бути використані в ролі індикаторів;

- існування операціональних понять, які самі виконують роль індикатора (стать, вік тощо), і відповідь на запитання анкети чи інших видів інструментарію соціологічного дослідження чітко визначиться цими поняттями;

- наявність таких операціональних понять, які вимагають використання не одного, а кількох індикаторів;

- вибір сукупності індикаторів у кожному випадку залежить від характеру об'єкта соціологічного дослідження й умов, у яких він знаходиться.

Таким чином, вірно знайдені індикатори відіграють значну роль у розробці документів дослідження, тому що дозволяють правильно сформулювати питання для будь-яких видів інструментарію, у тому числі для анкет, а також визначають структуру відповідей на них.

4.3. Шкали вимірів. Типи шкал і правила їх побудови для дослідження

Усі індикатори мають різноманітні характеристики, котрі в інструментарії виступають як варіанти відповідей на запитання. Вони розташовані в тій чи іншій послідовності за позиціями і утворюють шкалу вимірів.

Шкали – це відповідним чином формалізовані інструменти для вираження (по можливості у числовій формі) інтенсивності ознаки у визначеного об'єкта відносно якогось континууму інтенсивності однорідних ознак. При будівництві шкал дослідник вивчає відносини між емпіричними об'єктами, котрі виступають носіями конкретних ознак (властивостей, характеристик).

Т и п ш к а л и визначається особливостями такої її характеристики, як “дискретність-неперервність”.

Ш к а л а характеризується як д и с к р е т н а в тому випадку, коли варіанти відповідей у загальному віялі не пов'язані один з одним (між двома “сусідніми” варіантами не передбачається проміжно-перехідного варіанта, наприклад, відповіді на запитання про національність).

Неперервні шкали передбачають, що між двома “сусідніми” відповідями можуть бути проміжні. Наприклад, відповіді на запитання про вік враховуються, що між 20 та 21 роками існують 20,1; 20,2 років та ін. Навіть якщо шкала не передбачає таких градацій, потенційно вона їх включає.

З урахуванням розглянутих характеристик шкали розподіляють на типи: *номінальні, метричні, порядкові*. Усі номінальні шкали є дискретними, метричні – неперервними, порядкові посідають проміжне місце. Одним з аналітичних завдань дослідника є визначення міри дискретності порядкової шкали. Важливо підкреслити, що позначення шкал проводиться до початку обробки даних, і результати вносяться до “ключової” анкети (навпроти кожного пункту – запитання анкети, зазначений тип шкали).

Більшість комп’ютерних програм з обробки даних оперує не словами і буквами, а цифрами. Тому інформація для обробки вводиться здебільшого у вигляді чисел (відповідним кодом). Наприклад, запитання анкети “Ваша стать?” супроводжується двома варіантами відповідей: 1 – чоловіки; 2 – жінки.

Респондент, орієнтуючись на зміст слів (чоловіки, жінки), обводить відповідний код (1). У всіх подальших операціях у файлі даних під кодом 1, або 10 чи 20 маються на увазі чоловіки. Це не має жодного значення для подальших операцій, якщо шкала має позначку – номінальна. Проте для зручності обробки використовується звичайний порядок чисел. При цьому не передбачається, що чоловіки в якому-небудь відношенні первинні, а жінки – вторинні. Без будь-якої похибки для аналізу можливо поміняти їх місцями.

Коли шкала номінальна, цифри означатимуть лише найменування відповідної категорії, а не число, яким позначений код. Уведена цифра не має свого числового значення (наприклад, 7 і 9 або 20 і 30). Однак для зручності обробки використовують звичайний порядок чисел. Важливо пам’ятати, що при аналізі даних за номінальною шкалою ми відмовляємося від числових маніпуляцій з нею. Згадане особливо важливо пам’ятати у випадку, коли дані стосуються мотивів того чи іншого вчинку або відносин. Прикладом такої помилки досить часто є аналіз відповідей на запитання: “В якій мірі ви довіряєте N?”. Це необхідно пояснювати респондентам, якщо дослідження проводяться в місцях позбавлення волі і треба виявити відносини між в’язнями чи засудженими й адміністрацією або працівниками цих установ. Припустимо, що набір відповідей формується так: 1 – зовсім не довіряю; 2 – певною мірою довіряю; 3 – цілком довіряю; 4 – важко сказати, довіряю чи ні; 5 – я його не знаю.

Така шкала може бути позначена тільки як номінальна, код 4 за своїм значенням не відповідає 4 балам довіри, а код 5 не означає найвищого балу довіри. Недосвідчені автори, аналізуючи дані, замовляють підрахунок індексу (рейтингу довіри), і тоді відповідна кодова позиція у наступних математичних процедурах використовується як число із відповідним значенням. У цьому випадку найбільші бали отримують ті особи, яких респонденти не знають, і ті, до котрих у них сформувалося певне ставлення. Щоб уникнути подібних непорозумінь, дослідник повинен досить добре розібратися у характері шкал і точно їх визначити до початку аналізу.

Якщо на цьому етапі дослідник свідомо не сформував шкалу або після початку аналізу застосував не передбачені дослідницькою програмою статистичні прийоми аналізу, він має визначити тип шкали і, у разі потреби, перекодувати інформацію.

Отже, н о м і н а л ь н и м и називають шкали, в яких код відповіді є не більш ніж найменування категорії. Ці шкали відбивають лише якості рівноправності об'єкта. За допомогою таких шкал вимірюються ознаки "стать", "національність", "віросповідання", "мотиви того чи іншого вчинку" тощо. Числа тут вживаються тільки для того, щоб відрізнити один об'єкт від іншого.

Номінальні шкали бувають а л ь т е р н а т и в н і й в а р і а т и в н і (багатоваріантні). Перші припускають можливість лише однієї відповіді на поставлене запитання (стать, національність тощо), другі – можливість кількох відповідей. Наприклад, на запитання про причини, за якими респондент здійснив злочин, може бути кілька варіантів відповідей.

До початку обробки дослідник визначає не тільки вид, а й різновид шкали. Звичайно, зі шкалами, що стосуються демографічних характеристик, дослідник не відчуває ускладнень. Здавалося б, що у цьому разі всі шкали повинні бути альтернативними. Проте й тут є певні "підводні каміння". Наприклад, формулюючи відповіді на запитання про те, який навчальний заклад закінчив респондент, дослідник має на увазі альтернативну шкалу. Але він часто не враховує, що респондент міг закінчити не один навчальний заклад. Тому автор анкети повинен або внести відповідні (уточнюючі) характеристики до формулювання запитання, або позначити шкалу як варіантну. У деяких випадках необхідно скласти додаткові інструкції до запитань анкет, при цьому конкретний варіант інструкції дослідник визначає залежно від тієї інформації, яку він здобув, інтерпретуючи результати. Важливо, щоб така інструкція обов'язково була наявна у формулюванні запитання, якщо його постановка має на увазі багатоваріантну відповідь.

Складнішими є анкети із запитаннями, які стосуються думок, особливо ставлення людей до різноманітних соціальних процесів та явищ. Найчастіше визначення різновиду номінальної шкали здійснюється дослідником у формі додаткової інструкції до запитання. Наприклад, до запитання (з переліком відповідей) “Що, на Вашу думку, перешкоджає здійсненню правових реформ?” можна використати такі інструкції: 1) зазначте тільки один найважливіший варіант відповіді; 2) не більше, ніж 2 (3, 5 тощо) варіанти відповіді; 3) усі слухні, на Вашу думку, варіанти відповіді.

Під час визначення виду шкали треба враховувати те, що коли такий варіант відповідей, як “важко відповісти”, стоїть наприкінці переліку і має найбільший за числовим значенням код, то таку шкалу завжди слід розглядати як номінальну.

Н о м і н а л ь н а ш к а л а при введені до неї відношень упорядкування між категоріями перетворюється в ш к а л у п о р я д к у, яка встановлює відношення рівності між явищами в кожному класі й відношення послідовності в поняттях “>” і “<” між усіма без винятку класами. Тобто *порядковою шкалою* є така послідовність відповідей на запитання, за якої кожний наступний варіант відповіді характеризує подальше рангове місце в континуумі значень (наприклад, “цілком згоден”, “можливо згоден”, “наскільки згоден, настільки й не згоден”, “упевнений, що так”, “вважаю, що так”, “важко відповісти”, “думаю, що не так”, “упевнений, що не так”).

У цих випадках кодівий номер варіанта відповіді вказує на його місце у певному порядку. Тут обов’язково є критерій континууму (своєрідна лінійка), уздовж якої розташовані варіанти відповідей: у першому прикладі це – рівень освіти, у другому – міра задоволеності. Ми завжди можемо сказати, що вища освіта за рівнем “більша” від середньої, а середня “більша” від початкової.

Залежно від міри неперервності одні порядкові шкали можуть розглядатися як р а н г о в і, інші – як і н т е р в а л ь н і. Такий поділ здійснюється на підставі визначення “дистанції” між варіантами відповідей.

Якщо дослідник вважає, що “дистанцію” між варіантами відповідей визначити неможливо чи між неоднаковими варіантами вона різноманітна, то порядкову шкалу треба оцінити як рангову. Наприклад, у наведеному вимірі рівня освіти не слід стверджувати, що середня освіта настільки ж “більша” від початкової, наскільки вища “більше” від середньої. Можна побачити, що у разі використання рангової шкали втрачається інформація про кількісні відмінності в межах окремих градацій.

Під час використання такого типу шкал кодове значення відповіді приймається за певний бал, який характеризує порядковий ранг досліджуваної якості. Через те, що рангові шкали, визначаючи порядок відповідей, не враховують дистанцію (інтервал) між позначеними категоріями, вони мають істотну обмеженість щодо застосування різноманітних математичних процедур.

Якщо дослідник передбачає і обґрунтовує, що інтервал між варіантами відповідей наближається до рівного значення, він приймає порядкову шкалу за умовно інтервальну. Під час підготовки оперативного емпіричного дослідження відпрацювання інтервальності не завжди доцільне, через час тривання процедури (один, два роки). Працюючи над варіантами відповідей, навіть в оперативному дослідженні, автор прагне так сформулювати їх, щоб “дистанція” між варіантами сприймалася респондентами як рівні інтервали. До такого типу шкал належать варіанти відповідей на запитання щодо задоволеності, рівня довіри тощо. Під час вивчення подібних ознак дослідник часто відходить від вербальних формулювань і одразу пропонує респондентові оцінити своє ставлення в балах. Наприклад, після запитання “Якою мірою Ви довіряєте...?” пропонується інструкція: “Зазначте свій варіант відповіді на шкалі, де 1 бал означає повну недовіру, а 5 балів – повну довіру”. Така форма подання віяла відповідей має на увазі умовне позначення інтервальності: відстані між інтервалами відповідей встановлюються в один бал.

Таким чином, визначивши спочатку шкалу як порядкову, дослідник, користуючись критерієм дискретності-неперервності, вирішує, чи буде він її інтерпретувати як рангову, чи з тією або іншою дозою обґрунтованості цю по-рядкову шкалу можна інтерпретувати як інтервальну. Залежно від цього будується план аналізу – застосування тих чи інших статистичних процедур. Правомірність їх застосування повністю зумовлена мірою обґрунтованості визначення типу шкали.

Якщо з’ясована одиниця виміру, за допомогою якої фіксується ознака (показник), що аналізується, використовується метрична (інтервальна) шкала з, безумовно, рівними значеннями інтервалів між позиціями відповідей. Метрична шкала завжди має одиницю виміру, вимірюється відстань між позиціями (зарплата, стаж, вік, прибуток, час, який витрачається на ті чи інші види діяльності).

Однак і метричні шкали, з огляду на певні потреби аналізу і, особливо, на подання даних, мають недоліки. Так, у разі опису і надання результатів, дані, одержані за допомогою метричної шкали, мають громіздкий вигляд. Наприклад, шкала віку варіює від 18 до 75 років. Якщо автор бажає подати дані про те, як люди різного віку ставляться до

економічних реформ, то таблиця, в якій першу групу становлять особи віком 18 років, другу – 19, третю – 20 тощо, буде мати багато рядків, і користувачеві важко простежити тенденцію, що фіксується у відмінностях відповідей осіб різних вікових категорій. Тому в процесі аналізу, переходячи від одних статистичних процедур до інших, дослідник може перетворити тип шкали. Так, згрупувавши дані за віком, дослідник фактично перетворює метричну шкалу на порядкову. Часом це не тільки можливо, а й необхідно.

Під час визначення шкали недосвідченого дослідника іноді вводять в оману відповіді, особливо, коли вони подані в цифровому оформленні.

Дані метричних шкал будуть оптимальними тоді, коли в центр аналізу покладено середні значення величин (середній дохід на особу тощо), і вони матимуть певне змістовне і смислове навантаження. Наприклад, на запитання “Скільки годин на день респондент дивиться телевізор?” із одержаних даних (половина респондентів указала 2 год., а друга половина – 6 год.) зробимо висновок: у середньому одна людина дивиться телевізор 4 год. (зрозуміло, дані взяті умовно). Проте, якщо шкала використовується у щойно наведеному запитанні, то в разі обчислення середнього арифметичного можна одержати навіть не викривлену, а абсурдну інформацію: якщо половина респондентів дивиться телевізор о другій годині дня, а друга половина – о шостій годині вечора, зовсім не впливає, що в середньому вони вмикають телевізор о четвертій годині дня.

Шка л а в і д н о ш е н ь відрізняється від інтервальних шкал лише тим, що має нульову точку відлучення, яка вказує на повну відсутність якості, що вимірюється.

Від типу шкали залежить, які методи обробки й аналізу соціологічної інформації слід застосовувати. Для номінальних шкал, які вважаються шкалами найнижчого рівня, можна розраховувати тільки на дуже обмежене число показників, для порядкових – ті самі показники, що і для номінальних, і ще низка показників, які є неприпустимими для номінальних шкал; для метричних – найбільш широке коло показників. Використовуючи шкалу відношень, можливо застосовувати будь-які відомі статистичні методи розрахунку. Тому класифікація шкал за рівнем вимірів є базовою для застосування тих чи інших методів аналізу інформації. Оцінюючи тип шкали, дослідник повинен звернути увагу не стільки на форму, скільки на зміст відповідей, що дозволить провести якісний аналіз даних, зібраних за інструментарієм дослідження.

Таким чином, вибір індикаторів і побудова на їх основі шкал дозволятимуть розпочати розробку інструментарію для безпосереднього виміру сторін і властивостей явища, яке вивчається.

Глава 5. ВИБІРКОВИЙ МЕТОД

5.1. Зміст, призначення та сфера застосування вибіркового методу

Вибірковий метод – це метод дослідження, який дозволяє робити висновки відповідно до характеру розподілу ознак, що вивчаються, генеральної сукупності. Генеральна сукупність – це вся статистична сукупність об'єктів (явищ суспільного життя), одиниць відбору, яка вивчається і має загальні якісні ознаки чи кількісні перемінні на основі розгляду деякої її частини – вибіркової сукупності. Метод передбачає різноманітні засоби формування вибіркової сукупності, котра забезпечує можливість поширення висновків, отриманих у результаті її розгляду, на сукупності, що досліджуються.

Сьогодні ні одне масове соціологічне опитування не обходиться без застосування вибірки. Це особливо важливий етап розробки методичного розділу програми дослідження, від якого значною мірою залежить достовірність отриманої соціологічної інформації.

Таким чином, вибірка має такі переваги: 1) економія часу і коштів у результаті скорочення обсягу роботи; якщо опитується 1-2% генеральної сукупності, то обсяг роботи зменшується в 50-200 разів, що дуже знижує ціну дослідження; 2) зводиться до мінімуму негативний вплив на об'єкт соціологічного дослідження; 3) детально досліджується кожна одиниця спостереження при неможливості охоплення всіх одиниць (наприклад, вивчення бюджетів вільного часу сімей); 4) досягається найточніший результат обстеження завдяки зменшенню кількості помилок при реєстрації.

Вибіркова сукупність – це зменшена копія генеральної сукупності або її мікромодель, відібрана за чітко заданими правилами, вона містить усі важливі її ознаки і характеристики як цілого.

Програма застосування вибіркового методу є складовою частиною програми соціологічного дослідження.

Провідні завдання програми вибіркового дослідження:

- попередній збір інформації про сукупність, яка досліджується для створення основи вибірки, виділення одиниць відбору й аналізу;
- вибір і обґрунтування схеми вибірки;
- організація вилучення одиниць відбору з генеральної сукупності за обраною схемою відбору;
- розрахунок характеристик вибіркової сукупності;

– оцінка параметрів генеральної сукупності за результатами вимірювання ознак вибіркової сукупності.

Якщо генеральна сукупність являє собою чисельність об'єктів, котрі є предметом вивчення в межах, окреслених програмою соціологічного дослідження територією та часом, то вибірка сукупності – це модель генеральної сукупності, результат певним чином побудованого вилучення частини елементів генеральної сукупності, які виступають як об'єкти спостереження.

Важливо відзначити, що основу відбору складає перелік елементів генеральної сукупності, якщо він задовольняє вимогам повноти, точності, адекватності роботи, відсутності дублювання одиниць аналізу. Основою відбору в соціологічних дослідженнях можуть служити алфавітні списки співробітників установи, домові книги, картотеки відділу кадрів. Найбільш повно задовольняють вимогам відбору соціальні карти організацій, регіонів. Соціальна карта – це широкий розподіл показників для певних організацій або регіонів. Вона включає в себе соціально-демографічні, соціально-економічні, соціально-політичні та інші показники.

Генеральна сукупність – це велика кількість елементів, які є об'єктом соціологічного аналізу. Так, якщо об'єктом вивчення є працездатне населення країни, то генеральна сукупність – усі жінки віком від 16 до 54 років і чоловіки віком від 16 до 59 років.

Одиниці вибору – елементи генеральної сукупності, які відбираються на кожному етапі вибірки.

Одиниці аналізу – елементи сформованої вибіркової сукупності, які піддаються безпосередньому дослідженню.

Основа вибірки – це список одиниць відбору, з якого витягується вибірка або певний ступінь у ній. Якщо, наприклад, на першому ступені вибірки здійснюється відбір підприємств, то основа вибірки – список підприємств. На другому ступені основою вибірки може бути вже алфавітна картка робітників окремого підприємства. Поняття “одиниця спостереження” означає елемент генеральної сукупності, з якої безпосередньо ведеться відбір соціальної інформації. Зазвичай у вибіркового опитуванні одиницею спостереження є окрема людина. Слід відрізнити одиницю спостереження від одиниці аналізу. Одиницею аналізу може бути сім'я як цілісний соціальний об'єкт, а одиницею спостереження в цьому випадку буде голова сім'ї.

Дисперсія – розкид значень ознак елементів генеральної або вибіркової сукупності (співвідношення чоловіків і жінок у колективі). При нульовій дисперсії усі одиниці вибору мали б однакові, рівні середньому значенню розподілу ознаки, і для вибірки достатньо було б однієї одиниці,

щоб забезпечити репрезентативність даних. Чим більше дисперсія, тим більший обсяг вибіркової сукупності необхідний для подальшого дослідження.

Репрезентативність – риса вибіркової сукупності, яка дозволяє представляти параметри генеральної сукупності, що мають значення з точки зору завдань дослідження. Репрезентативність відбору означає, що з деякою наперед заданою або вирахованою погрішністю можна ототожнити встановлений на вибірковій сукупності розподіл ознак, які вивчаються, з їх дійсним розподілом у генеральній сукупності. Репрезентативність оцінюється на основі аналізу і розрахунку помилок: процедурних (допущених під час реєстрації ознак) і випадкових, які залежать від ступеня мінливості ознаки, яка вивчається.

Помилка вибірки є мірою вибіркового розподілу від генеральної сукупності, тобто визначає відхилення вибірових оцінок ознак від їх значень у генеральній сукупності. Випадкова помилка вибірки – це статистична погрішність, що являє собою відхилення характеристик вибіркового розподілу від генеральної сукупності. А систематична помилка вибірки, на відміну від випадкової, носить не випадковий характер і витікає із неадекватності сформованої вибірки завданням дослідження; незнання розподілу в генеральній сукупності й застосування процедур відбору, які можуть спалювати ці розподіли, свідомого відбору найбільш значних і “виграшних” для розв’язання завдань дослідження елементів генеральної сукупності, які, однак, не представляють її у цілому і т.д.

Розглянемо два типи об’єктів репрезентації. До першого віднесемо політико-адміністративні одиниці (країна, край, область, район, різні види населених пунктів, сільські ради та ін.), до другого – промислові підприємства (у тому числі сільські колективи і господарства), установи, навчальні заклади. На кожному проміжному ступені відбору процес виділення об’єктів репрезентації починається з їх угруповання за певними ознаками в типові групи, з яких потім виділяються визначеними засобами один чи декілька типових представників. Під способом районування виділених на проміжних ступенях відбору об’єктів репрезентації розуміємо алгоритми чи методи типологізації об’єктів репрезентації або одиниць спостереження в типові групи, з яких потім відбираються найбільш типові представники, характерні для даної групи.

5.2. Типологія вибіркового методу

Побудуємо складну класифікацію типів і видів відбору (тобто відбір буде класифікуватися не за однією, а за декількома основами). Головним

критерієм розподілу існуючих типів відбору є спосіб виділення одиниць відбору. Це дозволить виділити три типи відбору: суцільний, випадковий і не випадковий (спрямований).

Під суцільним розуміється відбір, у процесі якого всі одиниці сукупності повинні бути дослідженими або всі одиниці репрезентації переходять на наступний ступінь відбору. Під випадковим відбором одиниць сукупності будемо розуміти такий, при якому кожна одиниця генеральної сукупності матиме рівну чи майже рівну вірогідність потрапити у вибірку сукупності. Невпадковий (спрямований) відбір – це відбір, при якому одиниці вибіркової сукупності відібрані спрямовано. Випадковий і не випадковий типи відбору мають декілька видів і різновидів. Розглянемо кожний із них.

Районований відбір – один із видів випадкового відбору. Теорія і практика вибіркового методу показує, що вірогідніший метод використовується порівняно рідко. Найбільш оптимальні результати отримуються в тих випадках, коли типові групи виділені таким чином, що одиниці в середині кожної з них мають найбільшу схожість; у той час як одиниці із різних районів помітно відрізняються, тому що помилка районованої вибірки обумовлена тільки варіацією в середині виділених типових груп. Як ознаки розшарування використовують тільки такі, які корелюють з характеристиками, що досліджуються. Відсоткове представництво таких ознак у генеральній сукупності відоме, і наявність чи відсутність їх у кожній одиниці сукупності вже до початку дослідження може бути чітко визначена.

Гніздовий відбір. Під гніздом у соціології розуміють той проміжний об'єкт дослідження, який вибирається на кожному ступені і служить вихідною сукупністю для наступного відбору. Гніздами можуть служити різні одиниці відбору, починаючи з таких великих регіонів, як країна, місто, район і закінчуючи виробничими бригадами, сім'ями.

Використання гнізда суттєво ускладнює методику вибіркового дослідження тому, що вивчення одиниць дослідження, які належать одному й тому ж гнізду, дає суттєво менше інформації, ніж вивчення тієї ж кількості одиниць, які розташовані в різних гніздах.

При розподілі генеральної сукупності на гнізда необхідно звернути увагу на такі обставини: 1) кожний елемент генеральної сукупності належить тільки одному гнізду; 2) гнізда мають бути між собою по можливості однорідними за рядом показників; 3) саме гнізда (подібно генеральній сукупності) повинні мати неоднорідну структуру за цими ж показниками. Таким чином, гніздовий відбір – це пряма протилежність районованому,

який потребує того, щоб виділені страти мали однорідний склад, але між собою значно відрізнялись.

Метод основного масиву – один із видів не випадкового відбору. Спостереженню підлягає така група одиниць генеральної сукупності, питома вага якої в усій сукупності “зовсім достатня” або “достатньо велика”, чи одиниці генеральної сукупності взяті довільно на основі “інтуїції і практичного чуття” дослідника. Позитивним моментом такого підходу є його економічність. Однак “цілеспрямовані” відбори, як і відбори, що проводяться за методом основного масиву, частіше за все довільні як у відношенні ознак, котрі, на думку укладачів таких схем, повинні якимось впливати на явище, що вивчається, так і щодо інтерпретації даних, які отримуються. Метод основного масиву слід використовувати тільки в тому випадку, коли дослідник упевнений у тому, що частина сукупності, яка не підлягала спостереженню, не може вплинути на кінцеві висновки. Якщо такої впевненості немає, то його застосовувати не треба.

Систематичний відбір. Зазвичай у соціологічній і статистичній літературі систематична вибірка розглядається як спрощений варіант імовірного відбору. В основу вибірки, як правило, покладені різні алфавітні списки, картотеки та ін. Відбір одиниць здійснюється через один і той же інтервал (крок) у вихідному алфавітному списку, при цьому перший номер у списку визначається випадково.

У подальшому систематичну вибірку будемо розглядати як псевдовипадкову і трактувати як різновид випадкової, а не ймовірнісної вибірки. І хоча систематична вибірка не є строго ймовірнісною (вона – тільки один із видів випадкового відбору), при систематичній вибірці завжди використовуються розрахункові формули ймовірнісної вибірки. Це пояснюється тим, що середня помилка репрезентативності для систематичної вибірки (якщо не виключені можливості помилки, які залежать від періодичного характеру об’єкта, що вивчається) не перевищує помилку чи дорівнює їй для ймовірної вибірки.

Окрім систематичної часто використовується *стратифікована вибірка*, яка передбачає деякий попередній етап, дозволяє збільшити ступінь її репрезентативності, тобто зменшити можливу помилку. Для помилки вибірки характерні такі твердження: більша за обсягом вибірка веде до меншої помилки; більша однорідність генеральної сукупності веде до меншої помилки, ніж менша. На другому твердженні побудована ідея стратифікованої вибірки, згідно з якою попередньо розділяють генеральну сукупність так, щоб її частини виявилися більш однорідними, ніж вихідна сукупність. У нестратифікованій вибірці помилка вибірки за ознакою

соціальної приналежності буде такою ж, як і за іншими перемінними, а у стратифікованій вона буде наближатися до нуля. Після розподілу сукупності на однорідні групи (страти) з кожної групи витягається вибірка будь-яким із відомих способів. Існує ціла низка конкретних стратегій стратифікаційного відбору. Найчастіше використовується підхід, при якому всі елементи генеральної сукупності розділяють на групи (страти) відносно до якоїсь перемінної. З кожної групи випадково або систематично відбирають елементи, кількість яких пропорційна обсягу групи в генеральній сукупності. Так, якщо в генеральній сукупності співвідношення чоловіків і жінок складає 46,5 і 53,5 %, то у стратифікованій вибірці за цією перемінною доля чоловіків і жінок повинна бути такою ж.

Квотний відбір. Найбільш поширеним із числа спрямованих (невипадкових) методик формування вибіркової сукупності є квотний відбір. Відбір за квотами відрізняється від випадкових методик декількома ознаками і від імовірного (як одного із видів випадкового відбору), припускає наявність статистичних даних за рядом суттєвих чи корелюючих із ним характеристик генеральної сукупності. Згідно зі складом генеральної сукупності встановлюють квоти для визначення суттєвих ознак (в основному соціально-демографічних). Таким чином прагнуть досягти адекватності вибіркової і генеральної сукупності.

При цілеспрямованій вибірці – ще одному різновиду невірогідного відбору – з генеральної сукупності вибираються типові елементи, щоб отримати її зменшену модель. Переваги цього типу вибірки у тому, що вона дозволяє відносно легко і економічно з'ясувати певні тенденції у генеральній сукупності. Вона дає можливість, наприклад, враховувати той факт, що соціальна група має “ядро” з усіма інваріантними якостями. Основний недолік цілеспрямованої вибірки полягає в тому, що вона здійснюється суб'єктивно і тому не дозволяє робити досить надійних висновків про кількісний розподіл ознак у генеральній сукупності.

Стихійний відбір є одним із видів невідповідного відбору. При побудові вибіркової сукупності методом стихійного відбору дослідник не має можливості забезпечити відповідність вибіркової і початкової сукупності за всіма ознаками, які характеризують одиницю спостереження чи об'єкт репрезентації.

Основними факторами, які визначають природу стихійного відбору, є готовність дослідника мати справу з максимально доступними для нього одиницями сукупності (фактор доступності) і його прагнення гарантувати в умовах обмежених ресурсів вихід на ті одиниці сукупності, які володіють ознаками, котрі ми шукаємо (фактор цілеспрямованості). Перший фактор

означає, що організатор дослідження готовий погодитися з тим, що рішення про включення у вибірку належить потенціальному респонденту. Другий фактор передбачає, навпаки, що вказане рішення належить досліднику.

5.3. Етапи й основні процедури вибіркового методу

Етапи й основні процедури вибіркового методу:

Підготовчий етап. Розробка програми вибору:

- побудова системи показників генеральної сукупності, яка виражає її якісні й кількісні характеристики;
- виділення значущих для дослідження ознак генеральної сукупності; забезпечення її повноти, точності, адекватності, зручності в роботі;
- попередня оцінка дисперсії ознак генеральної сукупності з погляду дослідника;
- виділення одиниць відбору;
- визначення схеми, типу і обсягу відбору;
- складання плану та інструктаж з методики відбору елементів вибіркової сукупності;
- підготовка інструментарію (бланків) для проведення вибірки;
- експертиза проекту програми вибірки. Уточнення проекту, його затвердження.

Оперативний етап відбору елементів вибіркової сукупності:

- організація доступу до даних, необхідних для проведення відбору;
- підготовка технічних засобів для відбору;
- підготовка, інструктаж виконавців для проведення відбору;
- вилучення одиниць відбору з генеральної сукупності за заданою схемою та згідно з інструкціями;
- складання списку й метричних таблиць аналізу із зазначенням заданих ознак;
- збирання первинної інформації за методиками вибору, в яких передбачено складання попереднього списку відбору;
- контроль за процедурами відбору, збирання облікових документів, перевірка, уточнення даних.

Результуючий етап оцінки репрезентативності даних вибіркового дослідження:

- первинна обробка даних з відбору елементів вибіркової сукупності;
- аналіз відповідності даних побудованої вибірки завданню;
- складання списку вибіркової сукупності й маршрутних листів для польових досліджень;

- збирання первинних даних з вибіркової сукупності за методиками збирання інформації, їх обробки та аналізу;
- побудова висновків про умови екстраполяції результатів відбіркового дослідження на генеральну сукупність;
- аналіз і оцінка ефективності застосування методики відбору.

Таким чином, процес відбору засновано, по-перше, на взаємозв'язках і взаємообумовленості якісних характеристик й ознак соціальних об'єктів, по-друге, на правомірності висновків про ціле на основі вивчення його частини за умови, що за своєю структурою вона є мікромоделлю цілого.

Г л а в а 6. МЕТОД ОПИТУВАННЯ

6.1. Зміст методу опитування

Практика соціологічних досліджень показала, що метод опитування є найбільш розповсюдженим і популярним, зокрема, у соціологічних дослідженнях права. Це пояснюється багатьма причинами. Методом опитування можна одержати таку інформацію, яка не завжди відображається в документах та не доступна безпосередньому спостереженню. Опитування – незамінний прийом одержання інформації щодо суб'єктивного світу людей, їх схильностей, мотивів діяльності, думок. Його основу складає сукупність запитань до респондента, відповіді на які утворюють необхідну дослідницьку інформацію.

Опитування – це метод збирання первинної соціологічної інформації, що ґрунтується на усному або письмовому зверненні до сукупності людей з запитаннями, зміст яких є проблемою дослідження на емпіричному рівні.

Метод опитування – це не вигадка соціологів. У всіх галузях знання, коли для отримання інформації дослідник звертається до людини з запитаннями, він має справу з різними модифікаціями цього методу. Наприклад, юристи, з'ясовуючи обставини справи, також користуються методом опитування, і при цьому вони повинні знати його специфіку й уміти правильно оцінювати вірогідність відповідей.

Опитування дозволяє уявно моделювати будь-які ситуації, для того щоб виявити стійкість схильностей, мотивів та інших суб'єктивних станів окремих осіб або їх спільностей.

Зазначений метод привертає увагу дослідників ще й через його універсальність. Звичайно, опитування – це найкраще джерело знань щодо внутрішніх спонук, мотивів людей. Однак цей метод дозволяє також одержати не менш надійну інформацію, ніж при спостереженні або по документах, щодо подій минулого або теперішнього, щодо результатів діяльності людей, якщо додержуватися певних правил проведення опитування.

При використанні цього методу треба знати, про що питати, як питати, які ставити запитання, як переконатися в правдивості одержаних відповідей.

За характером взаємодії можна виокремити два основних різновиди опитування: анкетування й інтерв'ювання.

6.2. Анкетування, його різновиди та класифікація питань анкети

А н к е т у в а н н я – найбільш розповсюджений вид опитування. Воно проводиться за допомогою анкети. А н к е т а – це впорядкований за змістом та формою набір запитань і висловлювань, втілених у вигляді опитного листа, який самостійно заповнюється тим, хто опитується, за зазначеними в опитнику правилами.

Анкета починається зі звернення, в якому розтлумачується мета опитування, пояснюється зміст, а якщо треба – правила заповнення анкети. Далі використовуються контактні запитання, відповіді на які є досить легкими. Ці запитання повинні бути близькими до теми опитування та поступово вводити респондента у проблематику, що досліджується.

Потім йдуть змістовні запитання, що чергуються з фільтрами, контрольними та функціонально-психологічними запитаннями.

Завершує анкету так звана “паспортичка”, тобто відомості про стать, вік, освіту, сімейний стан, стаж роботи опитуваного (респондента).

Опитування по анкеті передбачає жорстко фіксований порядок, зміст та форму запитань, зрозумілу вказівку засобів відповідей, які реєструються опитуваним або на самоті (заочне опитування), або в присутності того, хто проводить анкетування (пряме опитування).

При обстеженнях громадської думки часто застосовують зондажне або експрес-опитування. Воно містить лише 3 – 4 пункти основної інформації та декілька пунктів, які пов’язані з демографічними й соціальними характеристиками опитуємих. Такі анкети подібні до аркушів усенародних референдумів.

П о ш т о в е а н к е т у в а н н я – розповсюдження анкет за допомогою поштової розсилки. Недоліком цього виду анкетного опитування є низький відсоток повернення анкет, що знижує цінність дослідження.

П р е с о в е а н к е т у в а н н я – вид анкетування, при якому анкети друкуються в пресі. Практика проведення соціологічних досліджень виявляє, що відсоток повернення анкет при такому опитуванні не перебільшує 5%. Слід також при інтерпретації даних враховувати особливості пресового опитування. Відомо, що аудиторія пресових опитувань не може репрезентувати все населення країни.

Р о з д а т к о в е а н к е т у в а н н я здійснюється за місцем проживання, роботи або навчання, може бути *груповим* або *індивідуальним*.

Групове анкетне опитування широко застосовується за місцем роботи або навчання. Анкети розподіляються для заповнення в учбовій

аудиторії або в іншому приміщенні, куди запрошуються для опитування включені до вибірки учні, студенти, робочі або службовці.

При індивідуальному анкетуванні анкети роздаються за місцем проживання, на робочих місцях або за місцем навчання, а час повернення заздалегідь обумовлюється. Ця форма опитування має такі ж переваги, що і групове анкетування.

Анкетне опитування залишається одним із найбільш оперативних засобів збору первинної соціологічної інформації.

За функціями запитання поділяються на результативні (змістовні) та функціональні. За допомогою перших дослідник робить висновки щодо певних явищ та їх взаємозв'язку. Другі застосовують для упорядкування самого процесу опитування.

Функціональні запитання, в свою чергу, поділяються на:

- функціонально-психологічні (використовуються для усунення напруги або небажаних настанов);
- запитання-фільтри (застосовуються для визначення належності респондента до тієї групи людей, якій призначені запитання);
- контрольні запитання (використовуються для перевірки певності даних).

Залежно від того, чи пропонуються після формулювання запитання можливі відповіді, запитання поділяються на:

- відкриті (можливі відповіді не пропонуються);
- закриті (можливі відповіді пропонуються).

Існує декілька видів закритих запитань: альтернативні, запитання-меню.

Різновидом альтернативного запитання є шкальне (відповідаючий повинен відмітити інтенсивність якогось явища чи погляду).

Запитання-меню відрізняються від альтернативних тим, що варіанти відповідей не виключають один одного, і респонденти дають не одну, а декілька з пропонуєваних відповідей.

Вірогідність є основною характеристикою істинності. Ця характеристика відображає оцінку рівня відповідальності знання об'єкту.

Вірогідність інформації значно залежить від формулювання запитань.

Запитання та відповіді до них повинні бути сформульовані так, щоб респондент обрав адекватну відповідь і був спроможний вірно її виразити у словах.

Якщо у дослідника немає міцної упевненості в тому, що перелік можливих відповідей є вичерпаним, доцільно застосовувати напівзакрите запитання.

За формою запитання можуть бути також лінійними і таблицьними.

6.3. Інтерв'ювання, його різновиди та специфіка використання в соціологічних дослідженнях

Інтерв'ювання – цілеспрямована бесіда дослідника (інтерв'юера) з респондентом щодо питань, які належать до предмета дослідження. Головна відміна інтерв'ювання від анкетування полягає у формі контакту дослідника та опитуваного.

При інтерв'юванні контакт між дослідником і респондентом здійснюється безпосередньо або з ініціативи інтерв'юера, який задає запитання, що передбачені дослідником, організовує та спрямовує бесіду з кожною окремою людиною, фіксує отримані відповіді згідно з інструкцією.

Особливості інтерв'ювання по-різному виявляються в різних його видах.

Формалізоване (стандартизоване) інтерв'ю мало чим відрізняється від анкетування. При проведенні формалізованого інтерв'ю відповіді записуються не респондентом, а людиною, що бере інтерв'ю. Цей вид інтерв'ювання використовують, по-перше, для того, щоб одержати безпосереднє враження від живої реакції респондентів. Це допомагає краще інтерпретувати їх судження, а, по-друге, коли анкетування неможливе внаслідок різнорідності аудиторії, пояснити будь-які питання з урахуванням різниці в культурі й освіті респондентів.

Вільне інтерв'ю відрізняється мінімальною стандартизацією поведінки інтерв'юера. Цей вид опитування використовується тоді, коли дослідник тільки приступає до визначення проблеми дослідження, уточнює її конкретний зміст в умовах того місця, де буде проходити опитування.

Вільне інтерв'ю здійснюється без заздалегідь підготовлених запитань та плану бесіди. Визначається тільки тема інтерв'ю, яка і пропонується респонденту для обговорення. Напрямок бесіди, її логічна структура, послідовність запитань, їх формулювання – усе залежить від індивідуальних особливостей того, хто бере інтерв'ю, від його уявлень про предмет обговорення, від конкретної ситуації інтерв'ю. На відміну від результатів масових опитувань, одержана в даному випадку інформація не потребує уніфікації для статистичної обробки. Вона цінна своєю унікальністю, широтою асоціацій, аналізом специфіки проблеми в конкретних умовах.

Відповіді записуються максимально точно. Для їх узагальнення використовують традиційні методи аналізу текстів.

Залежно від спрямованості та процедури проведення інтерв'ю поділяють на клінічні та фокусовані.

Клінічне інтерв'ю застосовується на початковому етапі соціологічного дослідження, коли соціологу необхідна інформація з проблеми та предмета дослідження. Воно є глибоким та довготривалим. Його можна використовувати і на заключному етапі дослідження як контрольний метод перевірки одержаної інформації.

Фокусоване інтерв'ю – короткотривале, його мета – збирання думок, оцінок з приводу конкретної ситуації, явища, його наслідків або причин. Респондентів у цьому виді інтерв'ю заздалегідь знайомлять з предметом бесіди, заздалегідь готуються запитання, причому їх перелік є обов'язковим для інтерв'юера: він може змінювати їх послідовність або формулювання, але на кожне запитання повинен отримати відповідь.

У соціологічних дослідженнях у великих містах, де достатньо високий рівень телефонізації, застосовується телефонне інтерв'ю – одна із форм опосередкованого опитування. Його основні переваги: оперативність та низька вартість. Телефонне інтерв'ю має великі можливості в усуненні ефекту “третьох осіб”. Якщо при особистому інтерв'ю відповіді респондента можуть бути не завжди самостійними, то при телефонному опитуванні запитання адресуються тільки респонденту і тільки він на них відповідає. Вплив інтерв'юера на відповіді респондента в телефонному інтерв'ю нижче, ніж при безпосередньому спілкуванні.

Використання інтерв'ю в соціологічних дослідженнях, зокрема в соціологічних дослідженнях права, має специфічні особливості.

1. Інтерв'ю допомагає одержати глибинну інформацію про думки, мотиви та уявлення респондентів.

2. Можливість вести спостереження за психологічними реакціями респондента.

3. Особистий контакт соціолога та респондента забезпечує більш серйозне ставлення респондента до опитування.

4. Участь інтерв'юера дозволяє максимально пристосувати запитання інтерв'ю до можливостей того, хто відповідає. Якщо респондент не розуміє змісту запитань або відчуває утруднення, що пов'язані з пригадуванням подій, інтерв'юер може допомогти йому: пояснити формулювання, задати додаткові запитання.

Однак є не тільки позитивна специфіка інтерв'ювання, а й деякі специфічні труднощі.

1. Пошук психологічного контакту з кожним респондентом.

2. Значні матеріальні та часові витрати.

3. Трудомісткість і складність підготовки інтерв'юерів, особливо при соціологічних дослідженнях права.
4. Вирішення проблеми анонімності.
5. Ефект інтерв'юера (явища, в яких виявляється вплив інтерв'юера на якість результатів, одержаних при опитуванні).

6.4. Надійність опитових даних

Об'єктом інформації можуть бути різні сторони життя людей, їх суб'єктивний стан, спостереження за подіями, які відбуваються. Як ставити запитання, котрі належать до різноманітних відомостей, щоб підвищити вірогідність, надійність відповідей?

У першу чергу треба звернути увагу на лексику опитування. Для кожного типу аудиторії експертним шляхом може бути встановлена оптимальна довжина речень (припустимо, більше 20 слів – “важке питання”, менше 5 – “занадто спрощене”), рівень складності граматичної структури (складносурядні речення та фрази, які містять надмірну кількість загальних термінів та ін.), а також ступінь зрозумілості основних термінів.

Якісний рівень сенсу запитання є другим важливим критерієм. Не можна робити формулювання з подвійним запереченням, а при опитуваннях експертів небезпечно використовувати щоденну лексику. Термінологія має підкреслювати особливе ставлення дослідника до опитуваного фахівця та зважати на тип його мислення.

Дуже брутальною є помилка, коли змішуються програмні запитання, тобто ті, котрі націлені на одержання запрограмованої інформації, та анкетні запитання, які адресовані респондентові. Наприклад, програмне запитання щодо можливого впливу оточення на поведінку неповнолітнього правопорушника не слід ставити у прямій формі (“Як Ви гадаєте, що вплинуло на Вашу поведінку?”), а лише застосовуючи цілу низку більш простих та зрозумілих запитань (“Кого з друзів Ви найбільш поважаєте, чому...?”; “Коли виникає важливе запитання, з ким Ви радитесь – з батьками, учителями, друзями поза школою, однокласниками?”... тощо).

Третє – оцінка труднощів формулювання запитання: рівня компетентності, пригадування подій, уявлення гіпотетичної ситуації, обчислення (наприклад, середнього доходу), порівняння значної кількості окремих подій, спостережень та ін. Повнота і глибина інформації суттєво залежить від загального рівня розвитку та кругозору респондентів.

Достовірність одержаних відомостей залежить також від змісту запланованої інформації.

Не слід ставити стереотипні запитання, вони викликають такі ж стереотипні відповіді.

Не можна також ставити запитання “у лоб”, треба передбачати більш деталізовані запитання, тоді можна отримати і більш розгорнуту інформацію.

Слід також звернути увагу на асиметрію позитивного та негативного полюсів оцінки. Пропонуючи шкалу оцінок думок, можна цілком покластися на відповіді негативної зони, але менш упевнено на відповіді позитивної зони, тому що, за даними психологів, люди є більш щирими, коли дають негативні оцінки.

Добрі результати, як свідчить досвід, дає використання анкетування та інтерв'ювання у межах одного дослідження. При цьому звичайно проводиться вибіркове інтерв'ювання 5-6% респондентів, які охоплені анкетним опитуванням. Таке інтерв'ювання дозволяє перевірити вірогідність анкетних даних та поглибити інтерпретацію отриманих даних. Це також підвищує надійність даних опитування.

Опитування досить часто використовується в соціологічних дослідженнях права. Багато проблем взагалі не можна вивчати, не прибігаючи до методу опитування: громадської думки про законодавство, роботу судів і правоохоронних органів, престиж права, правову та моральну свідомість, ефективність правової освіти, рівень правосвідомості населення, проблеми правової поведінки та ін.

Наприклад, надійним показником суб'єктивних намірів людини є поведінські акти. Про відношення людини до права ми судимо по тому, в якій мірі її поведінка відповідає вимогам юридичних норм. Однак індивід може дотримуватися норм права завдяки різним мотивам. Факт додержання норм не завжди свідчить про високий рівень правосвідомості. Правомірна поведінка може бути викликана бажанням уникнути негативних юридичних наслідків. Тому реальна поведінка не завжди адекватна змісту індивідуальної правосвідомості. Для всебічного опису юридично значущої поведінки необхідно виявити, які мотиви обумовлюють вчинки. А цього можна досягти за допомогою опитування.

Опитування проводяться також для збирання даних про умови діяльності, життєві факти та обставини, про події, свідками яких були опитувані. У деяких ситуаціях це є основним засобом отримання інформації про події.

Часто опитування застосовується тоді, коли досліджується рівень правової поінформованості населення, проблема знання права. Однак завдання, що вирішуються при опитуванні, не можна безпосередньо формулювати як запитання анкети або інтерв'ю. Дослідницькі завдання

повинні бути перетворені на запитання до респондентів. Так, ступінь правової інформованості не можна виявити, якщо задати респондентам запитання про те, як вони оцінюють свій рівень правових знань. Можливим варіантом вирішення завдання – включення в анкету або інтерв'ю нескладних юридичних казусів. Правильні відповіді будуть свідчити про знання населенням відповідних норм. У даному випадку дослідницьке запитання (Як населення знає право?) перетворено в систему казусів (запитань анкети). Наприклад: “Як Ви вважаєте, кому повинен належати прибуток від власності дружини, якщо подружжя не уклало шлюбну угоду? Особисто їй або їй та чоловікові спільно?” Або інший: “Як Ви вважаєте, дозволяє або забороняє чинний закон, щоб особа своїм заповітом чи шляхом дарування повністю позбавила спадщини своїх дітей або кого-небудь з них?”.

Дослідження рівня знання права мають особливе значення ще й тому, що існує презумпція знання закону – ніхто не може посилатися на незнання закону. Однак презумпція – це одне, а дійсність, знання закону – інше (навіть юристами за професією). Особливо важливо, коли мова йде про недавно прийнятий закон.

Не менш важливе значення має застосування методу опитування в правотворчій діяльності, у соціології законодавства, де він є традиційним і широко використовується. В основі цього лежить визнання того факту, якщо законопроект підтримується громадською думкою, то це свідчить про відповідність його реальним потребам соціальної практики.

Справедливо вважається, коли громадська думка у ході опитування схиляється до ухвалення того чи іншого законопроекту, останній має більше шансів стати ефективним. Переваги опитування як методу дослідження стосовно соціології законодавства полягають у тому, що воно дозволяє з'ясувати думку з приводу конкретного законопроекту різних соціальних, статевікових та етнічних груп населення. Дані, отримані за допомогою опитування, можуть суттєво впливати на прийняття тих чи інших законопроектів, звичайно, якщо законодавець візьме їх до уваги. Результати нехтування громадською думкою часто бувають сумними.

Наприклад, більш 40% респондентів у Росії негативно оцінили перспективи прийняття акта про амністію, однак він був прийнятий у 1994 р. Своє негативне ставлення опитані мотивували тим, що вихід на волю такої великої кількості ув'язнених викликає зростання злочинності. Ці побоювання підтвердились: після амністії показники злочинності дійсно збільшились.

Особливо слід підкреслити, що юристам, які працюють із результатами опитувань, при аналізі та інтерпретації цих даних необхідно знати точне формулювання запитань анкети (а також і повний набір

можливих відповідей) та враховувати їх у процесі інтерпретації, інакше можна стати жертвою непрофесіоналізму укладачів анкети або запитань інтерв'ю.

Крім того, опитування по значущих для соціології права проблемах часто проводиться соціологами без участі юристів, що призводить до помилок у формулюванні питань, які потребують спеціальних юридичних знань. У цих випадках надзвичайно небезпечно покладатися на інтерпретацію результатів дослідження самими соціологами та відмовлятися від власної інтерпретації, яка включає в себе також і аналіз формулювання питань. А все це, безумовно, потребує серйозної обізнаності юристів щодо методу опитування.

Г л а в а 7. МЕТОД СПОСТЕРЕЖЕННЯ

7.1. Зміст методу спостереження. Особливості спостережень у соціологічних дослідженнях права

С п о с т е р е ж е н н я – це цілеспрямоване сприйняття явищ об'єктивної дійсності, у ході якого ми одержуємо знання про зовнішні сторони, властивості та стосунки об'єктів, що досліджуються. Спостереження в соціологічному дослідженні є методом збору первинної інформації про об'єкт, що вивчається, шляхом прямої реєстрації подій, котрі стосуються цього об'єкта і відповідають цілям дослідження.

На відміну від звичайного спостереження, у соціології наукове спостереження наперед планується, розробляється методика реєстрації, обробки та інтерпретації даних, що дозволяє забезпечити відносну надійність інформації.

Найбільш характерні риси наукового спостереження як методу збирання первинної соціологічної інформації – цілеспрямованість і планомірність. Це означає, що наукове спостереження, по-перше, підпорядковане певним практичним або теоретичним цілям і, по-друге, воно здійснюється за планом, згідно з розробленою заздалегідь програмою. Планомірність спостереження та його здійснення відповідно до підготовленої програми передбачають, що результати спостереження певним чином реєструються і піддаються контролю на обґрунтованість та сталість.

Спостереження в соціологічних дослідженнях, зокрема в соціологічних дослідженнях права, мають низку особливостей. П е р ш а стосується зв'язку спостерігача з об'єктом. Фахівець спостерігає соціальні процеси та ситуації, суспільство, до яких він сам належить, з якими пов'язаний та від яких безпосередньо залежить. Цей нерозривний зв'язок спостерігача з об'єктом спостереження позначається на сприйнятті дослідником соціальної дійсності, на розумінні соціальних процесів, ситуацій, дій окремих індивідів, а також на інтерпретації явищ, які спостерігаються. Сприйняття спостерігачем соціальної дійсності завжди позначається на його світогляді. Об'єктивність соціологічного дослідження полягає в тому, щоб критерії наукового дослідження були чітко визначені, не підмінялись емоціями, моральними та іншими ціннісними критеріями.

Д р у г а о с о б л и в і с т ь полягає в тому, що спостерігач не може зовсім позбутися емоційності сприйняття соціальних явищ. При цьому вона тим вище, чим тісніше дослідник пов'язаний з об'єктом спостереження. Це

завжди повинно бути враховано як один із можливих чинників викривлення інформації.

Третя особливість стосується складності повторного спостереження, тому що соціальні процеси повсякчас змінюються і рідко бувають ідентичними. У зв'язку з цим спостереження має бути дуже ретельним.

Головним об'єктом спостереження в соціології є поведінка окремих людей та соціальних груп, а також умови їх діяльності. Використовуючи метод спостереження, можна вивчати реальні правостосунки в дії, аналізувати зв'язок права з життям, з конкретною поведінкою суб'єктів.

Ще Є. Ерліх відзначав недооцінку юридичною догматикою значення безпосереднього спостереження "життя права". Він писав, що юридична догматика страждає тим же недоліком, що і шкільне навчання: замість того, щоб черпати істину в житті, враховуючи досвід, вона шукає її у збірниках законів та наукових коментарях до них подібно тому, як учень пізнає світ через букварі та підручники. Джерелом пізнання права є перш за все безпосереднє спостереження життя, учинків та звичаїв. Юрист повинен спостерігати та зважувати поведінку людей. Вивчення чинного "живого" права відбувається перш за все через безпосереднє спостереження за процесом дотримання права та за правом у житті.

Метод спостереження цінний саме тим, що дозволяє безпосередньо фіксувати реальні поведінські акти. Проте спостереження фіксує факти поверхового рівня та дуже вузького кола. Це й визначає те, що спостереження рідко використовується як основне джерело соціологічної інформації. Зазвичай воно сполучається з іншими методами. Роль спостереження полягає в тому, що воно наводить на гіпотези і є трампліном для використання більш показних методик або застосовується для уточнення та інтерпретації даних на заключній стадії масових досліджень.

7.2. Класифікація спостережень

За ступенем формалізації спостереження поділяються на неструктуралізовані та структуралізовані. У неструктуралізованому (неконтрольованому) спостереженні дослідник не визначає наперед, які саме елементи процесу, що вивчається, він буде спостерігати. У цьому випадку немає суворого плану, визначено лише безпосередній об'єкт спостереження.

Цей різновид спостереження частіше за все застосовується в дослідженнях пошукового плану або на початковому етапі більш розширеного соціологічного дослідження.

Структуралізоване (контрольоване) спостереження – це таке, при якому дослідник наперед визначає, які з елементів процесу, що вивчається, мають найбільше значення для його дослідження, та складає спеціальний план запису спостереження до початку збору інформації.

Залежно від ступеня участі спостерігача в ситуації, що досліджується, розрізняють включене (з участю) та невключене (без участі) спостереження.

При невключеному спостереженні дослідник перебуває поза об'єктом, який досліджується, лише фіксуючи те, що відбувається.

Такий вид спостереження звичайно використовується при вивченні масових процесів.

Включене спостереження передбачає повну або часткову участь спостерігача в процесі, що досліджується. У таких випадках дослідник або знаходиться у прямому контакті з учасниками цього процесу, або сам включений у групу, що досліджується, на правах учасника.

При цьому найбільш вірогідні дані можуть бути отримані в результаті так званого повного включеного спостереження, коли дослідник входить у групу як її учасник, приховуючи свої дослідницькі завдання. Метод повного включеного спостереження широко використовується, наприклад, при вивченні чинників та форм взаємодії у середині малих груп.

Методи включеного і особливо повного включеного спостереження мають великі переваги, оскільки дозволяють здійснювати збирання максимально повних емпіричних даних. Стосовно правових відносин метод включеного спостереження може використовуватися з серйозними обмеженнями.

У соціології права метод включеного спостереження застосовується рідко. Це значною мірою обумовлено тим, що використання даного методу в правовій сфері, особливо для вивчення кримінального середовища, може привести до негативних наслідків. Це, з одного боку, може бути пов'язано з ризиком для дослідників, а з іншого – ставить перед ними складні завдання етичного і правового характеру. Крім того, проведення таких досліджень може завдати шкоди нормальному розвитку відносин у тій чи іншій правовій сфері, ущемити право учасників дослідження, зашкодити інтересам суспільства та держави, що охороняються законом.

Однак таке дослідження можна використовувати, наприклад, у процесі вивчення судової практики. Подібне мало місце вже давно, незважаючи на деякі обмеження ідеологічного характеру. Тепер таких обмежень для проведення такого роду досліджень не існує, однак учені, які користуються методом включеного спостереження, мають усвідомлювати, що їх дії є обмеженими чинним законодавством, а також нормами етики, що

пропагують повагу до особистості, статусу судді та інших осіб з особистими юридичними повноваженнями. До того ж необхідно пам'ятати про дотримання елементарних людських прав, про те, що Конституція України гарантує дотримання гідності особистості та забороняє без добровільної згоди людини піддавати її науковим досліддам. Діяльність дослідників повинна бути в межах, які не дозволяють інтерпретувати її як перешкоду здійсненню правосуддя або як неповагу до суду, як наклеп по відношенню до судді. Крім того, дослідникам слід займатися спостереженнями лише суспільних стосунків, не втручаючись у сферу особистого, інтимного життя людей.

Включене спостереження, особливо повне включене спостереження, як ніякий інший метод емпіричного дослідження дозволяє зрозуміти глибинні причини людської поведінки, нюанси взаємовідносин людей, які не підлягають фіксації іншими засобами. Однак цей метод має той же суттєвий недолік, що і невключене спостереження – суб'єктивізм у позиції дослідника. Звичайний суб'єктивізм спостерігача тут часто збільшується ще й тим, що дослідник, який довго жив життям якоїсь групи, сприймає домінуючі в ній погляди, оцінки, приймає її систему переваг та втрачає необхідне для об'єктивного дослідника відсторонення від об'єкта вивчення.

Наприклад, дуже показовим є те, що дослідники примітивних угруповань, які тривалий час жили спільним життям з аборигенами, часто відстоюють ідею заперечення історичного прогресу розвитку соціальних відносин, а також тезис про те, що подібні угруповання не знаходяться на більш низькому щаблі соціально-історичного розвитку, а є представниками іншої, якби паралельної, гілки цивілізації, яка в деяких відношеннях навіть більш розвинута, ніж суспільство сучасного типу.

За місцем впровадження та умовами організації спостереження поділяються на **п о л ь о в і т а л а б о р а т о р н і**. Польове спостереження запроваджується у природних обставинах у реальній життєвій ситуації, у безпосередньому контакті з об'єктом, що вивчається. Лабораторне спостереження – це різновид спостереження, при якому умови оточуючого середовища та ситуація, що спостерігається, визначаються дослідником. Воно частіше за все застосовується в дослідках експериментального плану або на етапі експериментальної перевірки гіпотез.

За регулярністю проведення слід розрізняти спостереження **с и с т е м а т и ч н е т а в и п а д к о в е**. Систематичне спостереження характеризується регулярністю дії, процесу, ситуації протягом визначеного періоду часу і дозволяє виявити динаміку процесу. До випадкового спостереження можна віднести спостереження раніше незапланованої ситуації.

Можливість викривлення об'єкта, що корениться в самому процесі спостереження, примушує соціологів розробляти суворі стандартизовані процедури реєстрації даних.

7.3. Техніка проведення спостережень. Шляхи підвищення надійності даних спостережень

Для того, щоб одержати необхідну інформацію, важливу для цілей дослідження, перш за все слід розробити план та програму спостереження. Під час планування треба чітко визначити строки спостереження та засоби збору інформації.

Можна виділити такі етапи проведення спостереження:

- визначення об'єкта та предмета спостереження, цілей, завдань;
- забезпечення доступу до середовища, одержання відповідних дозволів, налагодження контактів з людьми;
- вибір виду спостереження та розробка процедури на основі заздалегідь зібраних даних;
- підготовка технічних документів та обладнання (тиражування карток, протоколів, інструкцій, підготовка технічного обладнання);
- проведення спостережень, накопичення інформації;
- запис результатів спостереження, яке може бути: короточасним записом “по гарячому сліду”; у вигляді карток для реєстрації інформації, що стосується осіб, за якими спостерігають, явищ, процесів; у вигляді протоколу спостереження, який є розширеним варіантом картки, щоденника спостережень, де систематично фіксуються всі необхідні відомості, висловлювання, поведінка окремих осіб, власні міркування; відео-, фото-, кіно-, звукозаписом;
- контроль спостереження, який здійснюється різними засобами: проведенням бесіди з учасниками ситуації; зверненням до документів, пов'язаних з даною подією; перевіркою результатів власного спостереження; дослідженням, зробленим іншим кваліфікованим спостерігачем;
- звіт про спостереження, який повинен містити ретельну документацію про місце, час та обставини проведеного спостереження; інформацію про роль спостерігача, засоби спостереження; характеристику осіб, за якими спостерігають; докладний опис фактів, за якими спостерігають; власні нотатки та інтерпретації спостерігача.

При розробці програми спостереження треба додержуватися умов, які впливають на якість інформації:

– розчленовування об'єкта спостереження на складові елементи має бути логічним, відповідати органічній природі об'єкта та дозволяти реконструкцію цілого з частин;

– розчленовування повинно вестися в термінах, адекватних тим, якими дослідник буде оперувати, аналізуючи одержану інформацію;

– виділені елементи об'єкта спостереження (одиниці спостереження) повинні однозначно інтерпретуватися, не допускаючи двозначного тлумачення.

Вибір досліджуваних груп та індивідів, визначення умов спостереження, фактів, які будуть спостерігатися, – усе це необхідно вирішити заздалегідь для того, щоб спостереження йшло організовано та послідовно, згідно з розробленим планом.

Процес розробки програми спостереження полягає перш за все в побудові системи класифікації тих чинників, які складають ситуацію, за якою спостерігають, і відповідають цілям дослідження.

Треба також визначити межі співвідношення, тобто з'ясувати, в яких термінах буде вестися дослідження і на якому рівні: групи як цілого, частини групи або на рівні окремих індивідів, які складають групу.

Потрібно також установити ситуацію й умови діяльності об'єкта, за яким спостерігають. Це пов'язано з фіксуванням таких аспектів, як:

– ситуація, що обумовлює вид діяльності, за якою спостерігають (наприклад, виробнича або невиробнича, зокрема правова);

– оточення й емоційний стан – умови, за яких відбувається діяльність об'єкта спостереження;

– характер ситуації (звичайний або проблемний).

Цілі та завдання, на рішення яких спрямована діяльність групи, можуть бути розглянуті у двох аспектах: 1) досягнення цілей, що поставлені перед групою, системою, частиною якої вона є (мається на увазі розподіл функцій між членами групи та координація їх діяльності); 2) проблема взаємовідносин між членами групи.

Залежно від цілей дослідження предметом спостереження фахівець визначає одну із сторін об'єкта.

Необхідно також заздалегідь визначити ознаки, за якими можна буде судити про ситуацію, що цікавить дослідника. Обрані явища, події, дії та форми поведінки, інтерпретовані у відповідних поняттях, стають основою розробки категорій, тобто стають одиницями поведінки та показниками більш загальних властивостей або соціально значущих дій сторони дійсності, що вивчається.

Для того, щоб результати дослідження були зрозумілими іншим дослідникам, а результати однотипних досліджень порівнювались, треба

розробити таку систему понять, за якою будуть описуватися результати досліджень. Важливо, щоб поняття, які використовуються, були визначені операціонально, тобто щоб за ними було закріплене певне значення і можлива його фіксація.

Розроблені категорії відповідають таким вимогам: кожна з них повинна бути чітко визначена, не перехрещуватися з іншими категоріями, мати той самий ступінь узагальнення, що й інші категорії, та відбивати певний аспект завдання, який вирішується у дослідженні.

Надійність (обґрунтованість та усталеність) даних підвищується, якщо виконувати такі правила:

- використовуючи індикатори, як можна дрібніше класифікувати елементи подій, що досліджуються;

- спостерігати за участю декількох осіб, які зіставляють свої враження та узгоджують оцінки, інтерпретацію подій, використовуючи єдину техніку ведення записів;

- один і той же об'єкт треба спостерігати в різних ситуаціях (нормальних та стресових, стандартних та незвичайних);

- чітко розрізняти та реєструвати зміст, форми виявлення подій, що спостерігаються, та їх кількісні характеристики (інтенсивність, регулярність, періодичність, частоту);

- стежити за тим, щоб опис подій не змішувався з їх інтерпретацією (у протоколі мати окремі графи для запису фактичних даних та для їх тлумачення);

- при включеному або невключеному спостереженні особливо уважно стежити за обґрунтованістю інтерпретації даних;

- використовувати незалежний критерій для перевірки обґрунтованості спостереження (дані невключеного спостереження можна перевірити за допомогою інтерв'ю з учасниками подій, матеріали включеного спостереження перевірити з невключеними до цієї програми або по документах, що є).

Позитивна якість методу спостереження полягає в тому, що воно здійснюється разом з розвитком досліджуваних явищ та процесів. З'являється можливість безпосередньо сприймати поведінку людей у конкретних умовах та в реальному часі. Старанно підготовлена процедура спостереження забезпечує фіксацію всіх важливих елементів ситуації. Тим самим створюються передумови для її об'єктивного вивчення.

Спостереження дозволяє широко, багатогранно охоплювати події, описувати взаємодію всіх учасників. Воно не залежить від бажання того, кого досліджують, висловлюватися, коментувати ситуацію.

Недоліки методу спостереження можна об'єднати у дві групи: об'єктивні (незалежні від спостерігача) та суб'єктивні (пов'язані з особистими, професійними особливостями спостерігача). До об'єктивних недоліків перш за все відносять обмеженість, принципово часний характер кожної ситуації, що спостерігається. Тому, яким би всебічним та глибоким не був би проведений аналіз, отримані висновки можуть бути узагальнені та розповсюджені на більш широкі ситуації тільки з дуже великою обережністю і з дотриманням багатьох вимог. Ще одна особливість методу – складність, а часто й неможливість повторення спостереження. Соціальні процеси є незворотними, їх не можна заново відтворити, щоб дослідник мав можливість зафіксувати потрібні йому риси, елементи події, що вже відбулася. Нарешті, відзначимо велику трудомісткість методу. Спостереження часто передбачає участь у збиранні первинної інформації великої кількості людей з досить високою кваліфікацією.

Існують і різноманітні труднощі суб'єктивного плану. На якість первинної інформації може впливати різниця в соціальному положенні спостерігача та тих, за ким спостерігають, відмінність їх інтересів, ціннісних орієнтацій, стереотипів поведінки та ін. Наприклад, у певної професійної групи звернення один до одного на “ти” часто стає нормою для всіх її членів. Але спостерігач, для близького оточення якого є характерною інша форма спілкування, може оцінити це як прояв неповажного, фамільярного ставлення. Виключити подібні помилки дозволяє глибоке знання специфіки спілкування в різних соціальних групах.

На якість інформації впливають і установки спостерігача та тих, кого він спостерігає.

Якщо ті, за якими спостерігають, знають, що вони є об'єктом вивчення, вони можуть штучно змінювати характер своїх дій, підлаштовуватися до того, що, на їх думку, бажав би бачити спостерігач. У свою чергу, наявність у спостерігача певного очікування відносно поведінки тих, за ким він спостерігає, може сформуванню конкретну точку зору на те, що відбувається. Це очікування може бути результатом попередніх контактів спостерігача та тих, за якими спостерігають. Сприятливі враження спостерігача, що склалися раніше, переносяться на картину, що спостерігається, та можуть викликати невиправдану позитивну оцінку подій, що аналізуються.

І навпаки, негативні очікування (скепсис, упередженість) здатні привести до перебільшення негативних моментів діяльності спільноти людей, за якою спостерігають, до підвищеної жорсткості при оцінці того, що відбувається. До того ж, слід зазначити, що результати спостереження залежать від настрою спостерігача, його зосередженості, уміння цілісно

сприймати ситуацію, яку він спостерігає, не тільки помічати відносно виразні зовнішні прикмети, але й фіксувати малопомітні риси поведінки тих, за ким він спостерігає.

Г л а в а 8. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИЙ МЕТОД (ЕКСПЕРИМЕНТ)

8.1. Зміст методу експерименту. Класифікація експериментів

Експеримент є досить своєрідним і складним методом отримання первинної соціологічної інформації.

Слово “експеримент” походить від латинського “experimentum” – спроба, дослід. Експеримент у соціологічних дослідженнях – це засіб здобуття інформації про кількісну й якісну зміну показників діяльності та поведінки соціального об’єкта, внаслідок впливу на нього деяких чинників (змінних), що управляються та контролюються.

Змінна, що управляється та контролюється дослідником, називається незалежною, вона визначається як експериментальний чинник (експериментальна змінна), або факторна характеристика.

Чинник, зміна якого визначається незалежною змінною, зветься залежною змінною, або контрольною характеристикою.

Незалежна змінна повинна відбиратися так, щоб її легко було спостерігати та вимірювати.

Проведення експерименту дозволяє отримати унікальну інформацію, яку неможливо здобути іншими методами. Так, прогнозування ефективності правової новели, що припускається, може бути здійснено саме за допомогою експерименту.

Соціальний експеримент виконує дві функції: досягнення ефекту у практично-перетворювальній діяльності та перевірка наукової гіпотези. У кінцевому випадку процедура експериментування цілком зосереджена на пізнавальному результаті.

Експеримент виступає як найсильніший засіб перевірки пояснювальної гіпотези. У першому ж випадку експеримент націлений на отримання практичного ефекту управління соціальною системою. Пізнавальні результати в цьому разі виступають тут побічним продуктом управлінського ефекту.

Основні ознаки соціального експерименту:

- втручання в систему об’єктивної реальності;
- планомірне введення відносно ізольованого експериментального фактора, його варіація, можлива комбінація з іншими факторами;
- планомірний контроль за всіма суттєвими детермінуючими факторами;

– ефекти зміни залежних змінних повинні бути виміряні та однозначно зведені до впливу незалежних змінних (експериментального фактора).

Застосування експериментального методу в дослідженні соціальних явищ, у тому числі права та процесів суспільного життя, означає використання всіх основних принципів наукового експериментування у вивченні соціальних явищ.

Однак при вивченні соціальних об'єктів не завжди можна застосовувати експериментальний метод. Існує ціла низка чинників, які обмежують використання експерименту в дослідженні соціальних процесів.

Насправді, експеримент має передумовою зміну вже сталих зв'язків та відносин, певне підпорядкування відомих видів діяльності та поведінки соціальних груп цілям самого експерименту. З іншого боку, суспільне життя допускає не всі зміни, а тільки ті, які не порушують закономірного функціонування соціальної системи в цілому, не зачіпають матеріальні, духовні та інші інтереси людей. Таким чином, межі застосування експерименту визначаються протиріччям між суттю самого експерименту як наукового методу та особливостями соціального життя, в якому використовується експеримент.

Отже, експериментально можуть вивчатися тільки ті об'єкти, експериментальне управління якими не спричинить порушення функціонування системи діяльності та поведінки людей, а також які у випадку негативних результатів призведуть до мінімальних утрат. Особливо це стосується експериментальних досліджень права.

Існують загальні вимоги до проведення експериментів у дослідженні соціальних явищ, зокрема права:

– застосування соціального експерименту обов'язково повинно сприяти збільшенню знань;

– умови експерименту, що плануються, його структура не мають порушувати основоположні принципи об'єкта, що досліджується;

– експеримент має бути керованим.

Усіх цих вимог можна дотриматись, якщо буде добре підготовлена програма проведення експерименту.

Соціальний експеримент може розглядатися як система, він має певну структуру.

Перш за все визначимо основні елементи соціального експерименту.

1. Експериментатор – це, як правило, група вчених, які розробляють експеримент у теорії та керують процесом експерименту на практиці.

2. Експериментальний чинник або незалежна змінна буде керованою, якщо її напрямок та інтенсивність дії знаходяться у відповідності до програмних настанов. Змінна буде контролюємою, якщо її якісні та кількісні характеристики розкриються в межах програми експерименту.

3. Експериментальна ситуація – ситуація, яка створюється відповідно до програми дослідження для проведення експерименту. До умов експериментальної ситуації не включається експериментальний чинник.

4. Експериментальний об'єкт – це група осіб, поставлених в експериментальні умови.

Експеримент краще проводити у відносно однорідних умовах і спочатку в невеликих (до декілька десятків) групах, що досліджуються. Об'єкт, за допомогою якого він відбувається, часто виступає тільки як засіб для створення експериментальної ситуації. Тому в наступному, на відміну від об'єкта масового опитування, він може не мати відношення до використання одержаних результатів та висновків.

В експерименті дослідник має достатньо велику свободу вибору експериментальних груп, хоча і зобов'язаний додержуватися певного критерію їх відбору. В якості критерію перш за все виступають характеристики самого об'єкта, сталість або зміна яких передбачені вимогами та умовами експерименту.

Існує декілька етапів організації та проведення експерименту. Перший – теоретичний, коли фахівець формулює проблему дослідження, визначає об'єкт і предмет, експериментальні завдання і гіпотези дослідження. При формулюванні проблеми дослідження враховується основне дослідницьке завдання, яке може бути теоретичним або практичним. Об'єктом дослідження є люди. При визначенні предмета дослідження необхідно враховувати ціль і завдання дослідження, матеріальні й часові можливості дослідження та ступінь теоретичної розробки питання. Визначити предмет дослідження – означає створити ідеальну модель експериментальної ситуації.

Другий етап – розробка програми проведення експерименту. Програма експерименту – це документ, у якому враховані всі процедури експерименту: від визначення завдань до їх практичного вирішення. Найважливішими елементами програми є розробка методик дослідження і

плану створення експериментальної ситуації. Тому цей етап іноді називають методичним етапом дослідження.

Третій етап – реалізація програми експерименту. Його головною роллю є створення експериментальної ситуації, безпосереднє експериментування. Експериментальна ситуація характеризується умовами експерименту, вербальними та предметними чинниками, настановою на діяльність (інструкцією), наявністю експериментаторів і експериментуємих та реакціями останніх.

Четвертий етап – аналіз та оцінка результатів, підведення підсумків дослідження, які виявляють, чи досягнена мета та підтверджена дослідницька гіпотеза.

Основна методологічна вимога до будь-якого експерименту – це усунення впливу на його хід та результати експерименту так званих побічних чинників, які не увійшли до складу експериментальних. У соціальному експерименті таке забезпечення чистоти експерименту є дуже важким, тому що соціальні явища мають складну багатофакторну природу. Інша методологічна вимога – це репрезентативність експериментального дослідження. Вона пов'язана з необхідністю забезпечити таку поведінку учасників експерименту, яка відповідає їх поведінці в природних умовах, тобто експериментальна модель повинна достатньо повно відтворювати життєву ситуацію, що моделюється.

8.2. Особливості підготовки і проведення експерименту

Класифікувати експерименти можна за різними критеріями. За характером умов, тобто експериментальної ситуації, експерименти поділяються на *польові* та *лабораторні*. У польовому експерименті об'єкт (група) перебуває в природних умовах свого функціонування, у звичайних зв'язках (наприклад, студентська група на семінарських заняттях). При цьому членам групи заздалегідь повідомляють про участь в експерименті. Рішення про це в кожному конкретному випадку залежить від того, наскільки ця поінформованість може вплинути на хід експерименту. Недоліки такого експерименту полягають в труднощах пошуку необхідної досліднику ситуації.

У лабораторному експерименті експериментальна ситуація, а часто й самі експериментальні групи формуються штучно. Тому члени групи, як правило, поінформовані про експеримент. Лабораторний експеримент забезпечує можливість суворого контролю та широкого маніпулювання експериментальними змінними. Однак він потребує дуже доброї теоретичної підготовки.

Як у польовому, так і в лабораторному експерименті можуть бути використані додаткові методи збирання інформації – опитування та спостереження. Їх результати дають досліднику підстави для вирішення питання щодо того, чи втручатися в хід експерименту або спостерігати його без втручання до повного закінчення.

За характером логічної структури доказу гіпотез розрізняють експерименти *послідовні* (лінійні) та *паралельні*. Послідовний експеримент характеризується тим, що аналізу підлягає одна й та ж група, що є контрольною (її початковий стан) і експериментальною (її стан після зміни однієї або декількох характеристик). Тобто до початку експерименту чітко фіксуються всі контрольні, факторні та нейтральні характеристики об'єкта. Після цього змінюються факторні характеристики групи, тобто вступає в дію експериментальний чинник (незалежні змінні), таким чином змінюються умови функціонування групи і, по закінченню певного заздалегідь визначеного часу, знову вимірюється стан об'єкта з його контрольних характеристик.

У паралельному експерименті беруть участь дві групи: **к о н т р о л ь н а й е к с п е р и м е н т а л ь н а**. Їх склад повинен бути ідентичним за всіма контрольними і нейтральними характеристиками, які можуть вплинути на наслідки експерименту (у першу чергу, це соціально-демографічні ознаки). Характеристики контрольної групи залишаються постійними в ході всього експерименту, а експериментальної – змінюються. За підсумками експерименту контрольні характеристики двох груп порівнюються і робиться висновок щодо причин та розмірів змін, що відбулися.

Залежно від характеру об'єкта дослідження та засобу створення експериментальної ситуації відрізняють експерименти **р е а л ь н і** (н а т у р н і) та **у я в н і**.

Реальний або натурний експеримент – це практичне освоєння реальної дійсності через її планомірну зміну в межах деякої матеріальної моделі. У науковому плані таке експериментування може дати збільшення знання, але все ж залишається обмеженим, тому що самою своєю метою не допускає надто активного втручання експериментатора. Крім того, тут виникають серйозні моральні проблеми, бо виправданим є лише той дослід, який не викликає негативних наслідків для людей. Однак не всі експерименти завжди припускають виключно щасливий кінець.

Сучасна наука має достатньо великі можливості уявного експериментування, які слід широко використовувати для науково-

пізнавальних цілей і за допомогою яких тільки й можна переходити до натурних експериментів.

Уявний експеримент – це такий, коли аналізуються не реальні явища, а інформація про них. Найбільш формалізованим різновидом уявного експерименту є математичне моделювання. Часто в дослідженнях використовується уявний експеримент екс-постфактум, у процесі якого ситуація, що природно склалася в минулому, інтерпретується як експериментальна, а деяка подія минулого, наприклад запровадження в дію правової новели, як експериментальний чинник.

За часовим напрямком процесу експериментування бувають експерименти проєктивні, ретроспективні (екс-постфактум) і експерименти за принципом одночасного порівняння. Перший, проєктивний, спрямований від теперішнього до майбутнього, другий, ретроспективний (екс-постфактум), – від минулого до теперішнього і останній за принципом одночасного порівняння оцінює стан процесу в даний момент часу.

Правовий експеримент – це експеримент, в якому експериментальним фактором є права норма. Якщо брати експерименти, що стосуються правових аспектів соціальної реальності, то їх можна характеризувати як соціально-правові. Найбільш розповсюдженою формою соціально-правового експериментування є експерименти, пов'язані з перевіркою надійності законодавства, з пошуком більш ефективних форм реалізації права, а також організаційно-правові, що пов'язані з удосконаленням організаційної структури правосуддя.

У правовому експерименті перевіряється ефективність чинної норми чи прогнозується ефективність правової новели, що готується. У дослідницькій практиці перевірка ефективності чинного законодавства звичайно ґрунтується на методології експерименту екс-постфактум.

Можливість проведення паралельного експерименту екс-постфактум виникає тоді, коли схожі за основними параметрами суспільні відносини, які можна зіставляти, регулюються різними нормами. Головною методологічною проблемою цих досліджень є необхідність так відібрати експериментальну та контрольну групи, щоб звести до мінімуму ці відмінності між ними, які є найбільш значущими з точки зору цілей дослідження, що проводиться. Слід зазначити, що зіставленість у даному випадку є дуже важливою умовою, тому що вона необхідна для забезпечення чистоти експериментального дослідження.

За останні роки у дослідників з'явилося багато можливостей вивчення ефективності чинного законодавства шляхом зіставлення різних варіантів правового регулювання одних і тих же за своєю природою суспільних відносин, які склалися у країнах СНД.

Від традиційної методології порівняльного правознавства метод паралельного експерименту екс-постфактум відрізняється тим, що, по-перше, він передбачає не тільки аналіз текстів нормативних актів, а й вивчення практики їх реалізації; по-друге, це головне, він передбачає відбір для аналізу лише тих об'єктів спостереження, які можна зіставляти, тобто країн, що знаходяться приблизно на одному рівні правового, економічного, соціально-політичного, культурного та іншого розвитку.

Послідовний (лінійний) експеримент екс-постфактум може бути здійснений, коли правове регулювання тих чи інших суспільних відносин змінилося, але сам об'єкт правового регулювання не зазнав суттєвих змін. Тут у дослідника з'являється можливість порівняти стани об'єкта до і після запровадження в дію нової правової норми. Наприклад, ефективність змін податкового законодавства (зокрема, зміни оподаткування підприємств) може вимірюватися шляхом зіставлення активності підприємницької діяльності, рівня збору податків тощо до і після запровадження відповідних норм.

Якщо дослідницьке завдання полягає не у вивченні ефективності вже чинного законодавства, а в прогнозуванні ефективності передбаченої правової новели, то може бути використаним метод уявного (зокрема математичного), лабораторного експерименту, а також проведено реальний польовий експеримент із правовою нормою (так званий законодавчий експеримент).

Більш надійним методом прогнозування ефективності правових новел є лабораторний експеримент.

Однак самим надійним методом прогнозування правових новел досі є законодавчий експеримент, що являє собою дослідницьку перевірку в природних умовах ефективності дії правових норм, які у вигляді контрольованого експериментального чинника запроваджуються на певний період у зону експерименту. При цьому під експериментальною правовою нормою розуміється законодавча норма, яка містить відхилення від вимог чинного законодавства та запроваджується в дію на обмежений відрізок часу для перевірки її ефективності.

Оскільки законодавчий експеримент – це не просто метод наукового дослідження, але й засіб реальної зміни дійсності, пов'язаний із впровадженням у практику особливого режиму правового регулювання, тому при підготовці та проведенні цього експерименту, крім науково-методологічних проблем, вирішуються й питання правового характеру. Головним при цьому є забезпечення гарантій прав учасників експерименту, тобто людей, на яких розповсюджується дія експериментальних норм.

Друга вимога правового забезпечення законодавчого експерименту полягає в тому, що рішення щодо запровадження в дію експериментальної правової норми завжди пов'язане з відхиленням від чинного законодавства і може бути прийнято лише на рівні того органу, до компетенції якого належить прийняття відповідних норм загальної дії. Цей же орган повинен давати офіційну оцінку результатів експерименту та приймати рішення їх використання в законотворчій діяльності.

Г л а в а 9. МЕТОД АНАЛІЗУ ДОКУМЕНТІВ

9.1. Поняття документа. Класифікація документів

Аналіз документів відіграє суттєву роль у соціальному пізнанні, що зумовлено їх місцем у суспільному житті.

Документ (лат. documentum – свідоцтво) у соціології – це спеціально створений людиною п р е д м е т, який призначений для передавання чи зберігання інформації.

У соціально-правовому дослідженні використовуються як документи, що за своїм змістом відбивають обставини, які мають юридичне значення (свідоцтво про народження, рішення: судове, установи тощо), так і документи, які не мають правової сили обставин (особисті листи, щоденники тощо).

Документи класифікуються за низкою підстав.

1. *Залежно від способу фіксації інформації.*

1.1. Письмові документи (рукописні, друковані), в яких інформація викладена у формі буквеного тексту.

Джерелами цього типу документів для дослідника є нормативний матеріал, державні архіви, архіви підприємств й організацій, преса, наукові публікації, особисті документи, посередня документація (довідники, навчально-педагогічна та художня література).

1.2. Іконографічні документи (картини, кіно-, відео-, фотодокументи, малюнки та ін.).

Фотографії є своєрідними документами про стан різних класів і суспільних верств.

Фотографії, малюнки, картини тощо мають особливу цінність у плані вивчення минулого, тому що є реальним свідоцтвом повсякденного життя людей.

Важливе джерело одержання суб'єктами правової інформації – це телебачення, радіо, кіно. У зв'язку з цим вивчення системи правової пропаганди неможливе без аналізу можливостей даних засобів масової комунікації.

1.3. Статистичні документи.

Статистичні документи містять дані та судження в кількісній (чисельній) формі, систематизовані та зведені до таблиць, графіків, схем тощо. Статистичні спостереження проводяться постійно і детально фіксують суспільне життя з багатьох сторін протягом тривалого часу.

1.4. Фонетичні документи (магнітофонні записи, грамзаписи).

2. *За статусом.*

2.1. Офіційні документи, які переважно відбивають суспільні зв'язки і передають колективну точку зору. Офіційними документами називаються всі документи, що носять “службовий” характер, тобто в тій чи іншій формі складені, затребувані та затверджені державними або громадськими органами, установами тощо.

2.2. Неофіційні документи. До них належать ділові записи, пропозиції та проекти рішень, листи, автобіографії, заяви, виступи, особисті нотатки тощо.

3. *Залежно від джерела інформації.*

3.1. Первинні.

3.2. Вторинні.

У першому випадку мова йде про опис конкретних ситуацій, про висвітлення діяльності окремих осіб, органів.

Вторинна інформація має більш узагальнений, аналітичний характер, у ній, як правило, відображені більш глибокі соціальні зв'язки.

4. *За своїми функціональними особливостями.*

4.1. Інформаційні.

4.2. Регулятивні.

4.3. Комунікативні.

4.4. Культурно-виховні.

Звичайно при цьому скоріше підкреслюється основна, провідна спрямованість документа, однак частіше всього він виконує водночас кілька функцій.

5. *За цільовим призначенням.*

5.1. Документи, які створені незалежно від дослідника. До них належать усі документи, існування яких ні прямо, ні опосередковано не обумовлено технікою проведення соціологічного дослідження: офіційні документи, які пов'язані з темою дослідження; статистичні відомості; матеріали преси; особисте листування тощо.

5.2. Документи “цільові”, тобто ті, які підготовлені згідно з програмою, завданнями соціологічного дослідження. Ця група документів включає в себе: відповіді на відкриті запитання анкети та тексти інтерв'ю; записи спостережень, які відображають поведінку респондентів; довідки офіційних і громадських організацій, які виконані за їх ініціативою на замовлення дослідників; статистичну інформацію, яка отримана, узагальнена й орієнтована на певне соціологічне дослідження.

Цільовим документом може бути автобіографія. На думку соціологів, “автобіографії” відбивають соціальні ситуації у їх черговості та зв'язку, дають картину психічного образу автора, нарешті, показують його в тому контексті соціального середовища, в якому він діє.

Подібні документи можуть бути корисні при вивченні правосвідомості правопорушника, ролі мікросередовища в формуванні антисуспільної спрямованості особистості.

Орієнтація на ті чи інші типи документів може бути обумовлена сукупністю проблем дослідження, як його загальною метою, так і вузькою задачею усвідомлення місця і ролі документа в загальній програмі дослідження.

Загалом треба зазначити, що класифікація не повинна бути самоціллю. Вона тільки допомагає досліднику, особливо на початкових етапах, визначитися у великій кількості документів, вибрати саме ті джерела, які відповідають темі й обсягу дослідження.

9.2. Традиційний метод аналізу документів

Традиційний (класичний) метод аналізу – це сукупність операцій, які дозволяють інтерпретувати текст залежно від поставлених дослідником цілей. В традиційному аналізі розрізняють *зовнішній і внутрішній*.

Зовнішній аналіз – аналіз “історичного контексту” документа, тобто аналіз контексту документа у власному розумінні цього слова і всіх обставин, які супроводжували появу документа. Мета цього аналізу – встановити вид документа, форму, місце та час його появи, автора, ініціатора, мету його створення, його надійність та достовірність, який його контекст.

У соціологічних дослідженнях права зовнішній аналіз документів не відіграє помітної ролі, тому що для значної кількості документів (нормативні акти, судові справи, статистичні звіти, узагальнення правозастосовчої практики тощо) їх істинність не викликає сумніву.

Внутрішній аналіз – це дослідження змісту документа. При цьому перш за все визначається повнота інформації, а також її вірогідність.

Наприклад, при вивченні стану злочинності статистичні дані за окремими складами злочинів будуть неповними через неврахування прихованої (латентної) злочинності.

Вивчення документа – це аналіз його змісту в контексті теоретичних завдань дослідження. Тому необхідно підготувати схему аналізу та визначити текстові індикатори ключових понять концепції дослідження.

Можна запропонувати приблизний перелік ознак, що характеризують процес аналізу, зміст документів і результати аналізу, які реєструються у протоколі.

1. Елементи зовнішнього аналізу.

Документ. Що він собою уявляє? Який його вид, статус, форма, істинність? Чи необхідні спеціальні методи для аналізу?

Автор. Хто він? Його компетентність? Що спонукало до створення документа? Які цілі переслідував? Які інші документи цього типу створив або у створенні яких брав участь?

Умови тієї сфери, до якої належить документ, до його створення, після створення. Як він узгоджується з подіями, умовами, іншими аналогічними документами? Яку суспільну дію мав? Чи є згадування про нього в інших документах? В яких саме?

Зміст документа (загальна оцінка). Яка тема (проблема) висвітлюється? Про кого і про які дії йде мова в його тексті? (Аналіз змісту дій, що описані, може бути проведений за схемою спостереження). Який тип, жанр викладення (доказу) використовується? Які види фактичних даних (об'єктивних й оціночних) наводяться? Наскільки зміст відповідає початковому задуму?

Достовірність інформації, яка міститься в документі. Наскільки інформація відповідає реальності, що описується? Чи є підтвердження або спростування з інших джерел? Якого роду інформація в ньому більш достовірна, яка менш?

Функція документа в дослідженні. Наскільки документальні відомості відповідають цілям дослідження? Наскільки повна, достовірна, надійна для цих цілей інформація? Чи є необхідність її використання, залучення інших документальних джерел та яких саме?

2. Загальна характеристика змісту.

Що? На що хоче звернути увагу комунікатор у повідомленні?

Кому передає повідомлення?

Як воно побудовано?

Хто його передає?

Чому може бути потрібне повідомлення реципієнту?

Чи ефективно впливає повідомлення на реципієнта?

Значно підвищують об'єктивність у розумінні документів *спеціалізовані наукові методи аналізу*. Наприклад, метод юридичного тлумачення закону, який являє собою сукупність певних правил; спеціалізовані логіко-семантичні методи аналізу юридичної мови та ін.

В юридичній науці використовується широке коло спеціальних методів. Так, метод юридичного тлумачення закону є сукупністю правил, дотримання яких інтерпретує текстову інформацію в суворій системі юридичних понять і категорій.

Метод тлумачення закону спрямований не тільки на виявлення юридичних ознак норми. Через те, що є багато понять, які утворюють норми, відбивають суспільні явища, виникає завдання визначення соціального змісту закону. Це досягається за допомогою прийомів соціологічного тлумачення норми, що є невід'ємним компонентом методу юридичного тлумачення. Однак не можна не відзначити і тих труднощів, з якими ще стикаються дослідники при аналізі змісту норми, зокрема при встановленні її конкретних соціальних цілей.

Справа в тому, що будь-який документ створюють з особливою метою, яка часто не збігається з цілями дослідження. Інтерпретація тексту в ході будь-якого традиційного аналізу дозволяє проникнути в сутність документа й виявити все, що цікавить дослідника, глибинні замисли та мотиви комунікатора, очікуваний ефект від повідомлення, особливості того історичного моменту, в який створювався документ, тощо.

Традиційні методи мають одну велику ваду, яка може звести нанівець усю працю дослідника в очах людей з іншими поглядами й підходами до проблеми, що розглядається. Це суб'єктивізм класичних методів аналізу. Дійсно, тут інтерпретація документа (документів) повністю залежить від тих настанов, з якими дослідник підходить до опрацювання матеріалу.

Тому в дослідженнях традиційними методами, які роблять різні вчені з тією самою метою, на базі тих самих документів, висновки бувають доволі різні, іноді навіть протилежні. Проте в традиційних методах є й багато корисного. Їх можна використовувати на матеріалах одного чи кількох документів. При застосуванні традиційних методів аналізу, що не менш важливо, не втрачаються особливі риси, оригінальність документа.

До цього часу мова йшла про традиційний (класичний) аналіз документів, під яким розуміють усе різноманіття розумових операцій, які спрямовані на інтерпретацію документа.

9.3. Формалізований метод аналізу документів

Прагнення позбавитися можливої суб'єктивності традиційного аналізу, а також потреба у вимірюванні соціальних ознак викликали інший тип аналізу – *формалізованого* (кількісного) або *контентаналізу*.

Історично цей метод так само, як і сам термін, виник у практиці американської журналістики, де він був початково застосований у дослідженні специфічного виду документів, – матеріалів преси. Пізніше метод був використаний американським соціологом Г. Лассуелом у дослідженнях пропаганди. Його сутність полягає в з'ясуванні змістових

одиниць, які можна однозначно фіксувати та перекладати в кількісні показники за допомогою одиниць обчислювання.

Змістові одиниці визначаються згідно з концепцією дослідження. Вони повинні відображати провідну ідею тексту. Індикаторами одиниць можуть бути окремі поняття, теми, події, імена людей. Кількісна оцінка здійснюється за допомогою одиниць обчислювання, які використовують частоту з'явлення ознак у тексті, обсяг тексту, який містить одиницю.

Контент-аналіз – це якісно-кількісний метод вивчення документів, який характеризується об'єктивністю висновків, суворістю процедури та полягає у квантифікаційній обробці тексту з подальшою інтерпретацією результатів. Предметом контент-аналізу можуть бути як проблеми соціальної дійсності, які виявляють чи, навпаки, приховують у документах, так і внутрішні закономірності самого об'єкта дослідження.

За допомогою контент-аналізу можна встановити не тільки частоту появи тієї чи іншої категорії, а й її присутність у досліджуваному тексті. Отже, у контент-аналізі якісним є не тільки момент вибору категорій та одиниць дослідження, а й весь процес аналізу.

Техніку контент-аналізу можна звести до декількох послідовних дій:

- 1) виділення одиниць аналізу,
- 2) відшукування одиниць індикаторів у тексті,
- 3) статистична обробка.

1. Виділення одиниць аналізу.

Одиниця аналізу, що виділена, повинна бути смисловою, тобто необхідно виявити, в яких проявах тексту є певне смислове навантаження. Вона не обов'язково реалізується в одному слові (терміні), а може виявлятися в деяких стійких словосполученнях, може взагалі не бути присутньою в явному термінологічному одяганні, але бути захищеною під заголовком абзацу, розділу тощо.

2. Відшукування індикаторів одиниць, що вибрані, у тексті.

Оскільки один і той же смисловий елемент змісту документа може бути виражений у різній словесній формі, необхідно відшукати в тексті всі можливі форми відбиття смислової одиниці. У тексті виявляються ознаки, або індикатори цієї смислової одиниці, так, як вони подаються мовою документа. Набір цих індикаторів може бути різноманітний: певні терміни, власні імена і будь-які стійкі словосполучення, які виражають деяку конкретну тему, найменування географічних місць або історичних подій.

3. Статистична обробка.

Вона полягає в підрахунку частоти вживання певного поняття (при умові обліку виділених індикаторів) або в установленні пропорцій між різними групами індикаторів. Характер і напрям цих підрахунків

визначаються цілями і завданнями дослідження, вони залежать від того, що необхідно досліднику знати про документ, який вивчається.

Кількісні й якісні сторони контент-аналізу доповнюють одна одну. Кількісний підрахунок дозволяє зробити об'єктивні висновки щодо спрямованості матеріалів за кількістю вживань одиниць аналізу в досліджуваних текстах. При якісному аналізі можна до того ж виявити, чи зустрічається взагалі та в якому контексті певна важлива оригінальна категорія.

Контент-аналіз використовується тоді, коли потрібна максимальна точність і є великий обсяг несистематизованого матеріалу та ін.

Обмеженість формалізованого аналізу полягає в тому, що не всю різноманітність змісту документа можливо виміряти за допомогою кількісних показників.

Традиційний та формалізований аналіз доповнюють і компенсують недоліки один одного.

9.4. Переваги й недоліки методів аналізу документів

Способи і можливості використання аналізу документів виразно виявляють переваги й недоліки цього методу збирання інформації, роль якого, на жаль, декілька недооцінюється.

За допомогою аналізу суспільних й особистих документів одержують інформацію відносно об'єктивних і суб'єктивних умов соціальних явищ, які зовсім або частково не піддаються визначенню іншими методами; він заповнює важливу прогалину в інформації і дає додаткові або доповнюючі відомості.

При комбінованому застосуванні з іншими методами збирання інформації у соціологічних дослідженнях даний метод дозволяє провести точне зіставлення між об'єктивними умовами та суб'єктивними настановами й видами поведінки однієї й тієї ж сфери соціального життя, сприяючи об'єктивуванню суб'єктивних соціальних обставин.

За допомогою аналізу документів і зіставлення даних, які стосуються одних і тих же явищ, можна визначити напрям розвитку як об'єктивних, так і суб'єктивних умов. Крім того, аналіз документів дозволяє одержувати певну інформацію значно більш ефективним способом, ніж доступно іншим методам соціологічного дослідження.

Правда, поряд із цими важливими перевагами існують і недоліки, які не можна недооцінювати. У документах зафіксовані соціальні явища й ознаки минулого відрізка часу. Вони можуть уже не узгоджуватися з

сучасним станом і змінами, що відбулись. Усі поточні відносини й зв'язки не охоплюються безпосередньо. Одержані соціальні дані повинні бути віднесені лише до того періоду часу, коли вони збиралися.

Документи – насамперед статистичні – мають значний ступінь абстрактності. Викладені в них обставини абстрагуються від багатьох подій, прикмет, ознак, умов і явищ, які супроводжували даний процес. Це призводить до суттєвих утрат інформації про сукупність зв'язків, які обумовлені, та про відповідний ним фон.

Завжди необхідна нова класифікація перетворення й оцінки документів в аспекті специфічного соціологічного дослідження.

Дані, які містяться в документах, втілюють у собі результати людської діяльності або соціальної поведінки, записані “заднім” числом. Вони мало або зовсім нічого не говорять про самий процес діяльності або поведінку. Про хід і механізм останніх можна тільки припускати.

Лише неофіційні, особисті документи (наприклад, щоденники) дають кілька більше пояснюючого матеріалу, хоча торкаються лише даної особи або групи. Для одержання надійних висловлювань про процес і умови його протікання обов'язкове застосування інших методів.

Неофіційні, особисті документи мають ряд недоліків, які слід брати до уваги:

- мала об'єктивність, завжди суб'єктивно забарвлене відображення реальних даних;
- неправомірні узагальнення;
- оптимістична фальсифікація тим більша, чим триваліше відрізок часу між подією, що описується, та її відображенням;
- вплив на викладення афектів і емоцій, які ситуативно обумовлені;
- самообман у відношенні мотивів та імпульсів власної поведінки.

Переоцінка аналізу документів як єдиного або важливішого об'єктивного методу одержання даних також неприпустима, як і дискваліфікація його як методу, який дає лише виключно дані, що суб'єктивно викривлені.

Г л а в а 10. ОБРОБКА ТА АНАЛІЗ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДАНИХ

10.1. Основні етапи і правила обробки даних

Одержана під час соціологічного дослідження первинна соціальна інформація потребує обробки, без якої серйозний науковий аналіз результатів дослідження може бути ускладнений або зовсім неможливий. Саме обробка дозволяє вирішувати такі типи дослідницьких задач: вияв типів соціальних явищ; вивчення структури соціальних об'єктів; аналіз залежностей між явищами. Саме обробка впорядковує, групує і класифікує великий масив зібраних у соціологічному дослідженні емпіричних даних.

Для успішного проведення обробки інформації необхідно додержуватись певної послідовності. На першій стадії весь масив методичного інструментарію проходить певну підготовку. При цьому слід вирішити два основних завдання.

1. Перевірити інструментарій на точність, повноту та якість заповнення. Ці заходи передбачають виявлення помилок у відповідях на кожне запитання та їх корекцію. При перевірці анкет, бланків інтерв'ю на повноту заповнення проводиться вибраковування тих, які заповнені менш як на третину. При перевірці на якість заповнення контролюється ясність, чіткість, адекватність відповідей. Усі анкети, бланки-інтерв'ю та ін., що мають перелічені недоліки, виключаються з подальшого процесу обробки. Документи, котрі залишилися піс-ля контролю, нумеруються, щоб під час наступної їх обробки можна було б простежити за кожним із них.

2. Провести кодування інформації, тобто її формалізацію. Принцип кодування полягає в перекладі змістовної інфор-мації на мову формальної логіки. Це означає, що кодується не сам зміст відповідей, а тільки факт їх наявності чи відсутності. Така форма кодування достатня для того, щоб здійснити числові операції з будь-якою інформацією, незалежно від її первинного вигляду, форми, змісту чи призначення. Процедура кодування включає до себе присвоєння кожному варіанту відповідей певних умовних чисел-кодів. У результаті вся інформація анкет чи бланків інтерв'ю перетворюється на систему чисел, у якій вирішальне значення має сам порядок кодів (чисел). Ще до початку дослідження виконується кодування інформації, коли певні коди одержують ті варіанти відповідей на закриті та напівзакриті запитання анкети, які закладені в самі інструменти. Окремо, уже після опитування, проводиться кодування відповідей на відкриті запитання. Для цього: 1) вписуються всі варіанти відповідей та визначається

їх частота; 2) проводиться їх класифікація, зведення в певні смислові групи; 3) розробляється формалізований список варіантів – кодифікатор; 4) усі варіанти відповідей кодуються за допомогою кодифікатора.

Тільки після завершення кодування можна переходити безпосередньо до обробки інформації. Існують два способи обробки інформації: ручний і машинний. Питання про способи обробки вирішується заздалегідь, ще на стадії створення програми й інструментарію дослідження. Ручна обробка використовується при невеликій (до кількох десятків) кількості анкет. Обробка анкет вручну проходить повільно, часто з помилками. Краще соціологічну інформацію обробляти на ЕОМ. Цей процес наступний після кодування. Анкети сортирують, інформацію вводять у пам'ять комп'ютера. Завдання для обробки інформації складає дослідник згідно з гіпотезами дослідження й завданнями їх перевірки.

10.2. Аналіз даних дослідження: процедури, етапи, методи

Узагальнення інформації відбувається у кількох формах, які фіксують різний рівень аналізу. Найбільш простою формою є групування даних, тобто віднесення респондента до тієї чи іншої групи залежно від обраного показника. Метод групування дозволяє вирішувати такі дослідницькі задачі: виявлення типів соціальних явищ; вивчення структури соціальних об'єктів; аналіз залежностей між явищами.

Початковий етап логічної обробки первинної інформації – просте групування даних. Воно здійснюється за якісними (атрибутивними) або кількісними ознаками. Якісна ознака не має кількісного вираження і вимірюється тільки на номінальному рівні. Відповідно, значення ознаки – пункти номінальної шкали. Так, злочин можна згрупувати за видами засуджених, за соціальним показником та ін.

Кількісні ознаки мають визначені одиниці вимірювання, і тому відрізняються за значеннями. Вони поділяються на *перервні* (*дискретні*) і *неперервні*. Дискретні ознаки є тільки цілими числами (кількість кримінальних справ, що знаходяться у виробництві). Неперервні ознаки можуть приймати будь-яке значення в рамках варіювання показника і можуть бути як цілими, так і дробовими числами (наприклад, групування засуджених за віком).

Розглянемо процедуру простого групування за кількісними ознаками. Припустимо, ставиться завдання систематизації даних про стан міської злочинності в регіоні, наприклад у районах Харківської обл. Ознакою злочинності виступає коефіцієнт судимості, що характеризує поширеність

злочинності в структурі населення. Його можна представити як число засуджених злочинців на 100 тис. населення даної територіальної одиниці. В області – 15 населених пунктів міського типу. Зрозуміло, що такі дані дуже приблизні, “сирі”. Тому їх необхідно згрупувати у таблицю.

Перша операція – підпорядкування міст за коефіцієнтом від мінімуму до максимуму.

Друга операція – визначення розмаху коефіцієнтів.

Третя операція – вибір інтервалу групування. Загальноприйнято, що для найбільш простої роботи з групуванням повинно бути 12 – 15 інтервалів.

Четверта операція – визначення рамок інтервалів. Верхній і нижній інтервали згрупованого ряду повинні включати до себе відповідно найбільше і найменше значення коефіцієнтів.

П’ята операція – підсумок кількості міст, що попадає в кожен інтервал.

Дані групування для наочності можна продемонструвати графічно у вигляді гістограми, полігона розподілу та ін.

Просте групування приводить дані до виду, зручного для статистичного описування. Наступний крок – знаходження узагальнюючих характеристик, які дозволять глибше зрозуміти особливості розподілу.

Поглиблення аналізу досягається за рахунок використання комбінаційного групування, яке полягає в тому, що респонденти поділяються залежно від двох і більше показників.

Комбінаційне групування – більш поглиблений метод аналізу соціологічної інформації. Воно не тільки підпорядковує первинний матеріал, а й створює передумову для знаходження залежностей між досліджуваними явищами.

Залежно від завдань дослідження таке групування може бути *структурним, типологічним* або *аналітичним*.

При с т р у к т у р н о м у групуванні проводиться класифікація за певним показником, об’єктивно властивим усій сукупності даних. Якщо ж за основу групування береться показник, створений самим дослідником, або показник суб’єктивний за своєю природою, то проводиться т и п о л о - г і ч н е групування. Коли воно проводиться за двома чи більше показниками для визначення їх взаємозалежності, то воно є а н а л і т и ч н и м.

Ми розглянули групування за однією або двома ознаками, які широко використовуються в соціологічних дослідженнях. При такому групуванні пізнавальні можливості обмежені. Складна структура соціальних явищ і процесів, їх обумовленість спільною дією сукупності чинників потребують багатомірної класифікації об’єктів.

Методи багатомірної класифікації дозволяють виявити стійкі зв'язки соціальних явищ, які розглядаються в кількох вимірюваннях водночас. У порівнянні з двомірним групуванням багатомірна класифікація – більш високий рівень пошукового опису та узагальнення фактів. Вона є засобом типологізації соціальних об'єктів.

Розрізняють теоретичну й емпіричну типологізацію. У теоретичній типологізації узагальнення соціальних ознак здійснюється відповідно до науково обгрунтованого критерію. Так, типологія форм держави, виділення правових інститутів та інше є видами науково обгрунтованих класифікацій.

Однак у галузі конкретних досліджень можливі ситуації, коли теоретичні концепції або відсутні, або знаходяться у стадії формування. Отже, підходи визначення ознак багатомірної класифікації з боку теорії ускладнені. У таких випадках проводиться емпірична типологізація об'єктів. Її методи дозволяють здійснювати зіставлення (перебір) багатьох ознак і визначати їх стійкі сполучення, що відображають цілісність об'єкта. Це відкриває широкі можливості для систематизації первинного матеріалу і опису фактів значної складності. Пізнавальний сенс такої класифікації принципово відмінний від теоретичної типології.

Широке використання багатомірної класифікації у соціології стало можливим завдяки розвитку електронно-обчислювальної техніки. Для емпіричної типологізації застосовують процедури багатомірного статистичного аналізу (факторний, латентний, кластерний та ін.). Так, вивчення особливостей особистості правопорушника передбачає аналіз ознак, що характеризують його ціннісні орієнтації, моральні й правові погляди, ідеологічні настанови. Ці характеристики взаємопов'язані і в цілому можуть утворювати стійкі типи особистісних якостей. Для їх фіксації у кримінології використовується метод розпізнавання образів, який полягає в розробці та введенні в ЕОМ комплексу ознак, що відповідно до гіпотез дослідження характеризують внутрішній світ правопорушника.

Групування й емпіричну типологізацію не слід розглядати тільки як засоби простого впорядкування “сирих” даних. У результаті їх застосування досягається збільшення інформації, отримуються нові дані про об'єкт дослідження.

Отже, у процесі групування може виділятися не одна, а кілька груп. При цьому кожній виділеній групі відповідає певне число. Такий ряд чисел, що отримується шляхом групування, називається рядом розподілу. Ті ряди, що одержані при використанні якісних показників, називають *атрибутивними*, а при використанні кількісних – *варіаційними*.

Ряди розподілу мають не тільки *числову*, а й *текстову* характеристики. Таке відображення даних досягається за допомогою таблиць.

Складання таблиць – це не окремий вид математичної операції узагальнення первинної соціологічної інформації, а тільки форма відображення рядів розподілу. Її перевага в тому, що в ній стисло даються пояснення числових значень відповідних груп.

Існують два види таблиць. Найбільш простий – *перелікова* таблиця, яка складена на основі ряду розподілу за од-нією ознакою.

Таблиці, що відображають ряди розподілу за двома чи більше ознаками, називаються *комбінаційними*.

Таблична форма відображення даних доповнюється графічною. Найчастіше використовуються *полігони* (для відображення дискретних рядів) та *гістограми* (для неперервних рядів).

Для більш глибокого узагальнення інформації використовуються спеціальні статистичні величини: *середні*, *дисперсія*, *коефіцієнти кореляції*.

Виділяють такі види середніх величин: *мода*, *медіана*, *середньоарифметичне*. *Мода* – величина, що повторюється в розподілі найбільш часто; вона характеризує місце, де концентрація явищ максимальна. *Медіана* – точка, що розсікає розподіл на дві рівні частини. *Середньоарифметичне* – інтегральна характеристика ряду розподілу, яка дозволяє порівнювати їх один з одним у тому випадку, коли вони мають спільну основу.

Дисперсія використовується для визначення ступеня рівномірності розподілу тієї чи іншої характеристики. Її отримують за допомогою спеціальних формул.

Коефіцієнти кореляції дозволяють аналізувати взаємозв'язки різних характеристик. Досягається це за рахунок порівняння різних рядів розподілу і вимагає досить складних розрахунків, які найчастіше проводяться за допомогою ЕОМ.

Цим не вичерпуються математичні методи узагальнення даних. Крім традиційних статистичних процедур, в останні роки були запропоновані якісно нові підходи, засновані на принципово нових математичних засадах, орієнтовані на використання бази сучасних комп'ютерних систем. Але незалежно від рівня математичного забезпечення, результат соціологічного дослідження залежить від того, наскільки дослідник може правильно, глибоко і всебічно інтерпретувати одержані результати.

Інтерпретація – багатоступінчаста процедура тлумачення, роз'яснення (конкретизації і узагальнення) передумов і результатів соціологічного аналізу.

Сутність інтерпретації даних полягає у структуруванні основних понять, усебічному поясненні їх змісту.

Процедура інтерпретації соціологічних даних має відповідати певним методологічним вимогам: 1) характер оцінки та інтерпретації має визначитися в загальних рисах уже на стадії розробки програми та концепції дослідження, де даються принципові характеристики досліджуваного явища чи соціального процесу; 2) необхідно максимально повно розпізнати об'єкт і предмет дослідження; 3) на всіх стадіях аналізу слід пам'ятати про багатозначність одержаних даних, необхідність їх інтерпретації з різних позицій.

Процедуру інтерпретації за змістом можна охарактеризувати як перетворення певних числових величин на логічну форму – показники (індикатори). У цьому процесі виключно велике значення мають гіпотези, які визначаються ще на стадії розробки програми дослідження. Саме на стадії інтерпретації соціологічних даних вони вводяться в роботу дослідника. Характер перевірки гіпотез залежить від типу дослідження. Наприклад, у розвідувальному дослідженні гіпотеза перевіряється шляхом простого зіставлення числових даних з уявними, в описовому – за допомогою аналізу даних, одержаних на основі узагальнення характеристик неоднорідного за складом об'єкта аналізу.

Для того, щоб результати описового дослідження перетворились на показник, їх треба оцінювати. Ця процедура завжди виконується у формі співвідношення соціологічних даних: 1) зі знаннями чи настановами дослідника; 2) між собою; 3) з деякими “спорідненими” зовнішніми показниками.

Один із найчастіше вживаних методів інтерпретації – порівняння рядів за відносно однорідними підгрупами досліджуваної сукупності. Воно може досягатися двома шляхами – в н у т р і ш н і м та з о в н і ш н і м с п і в і д н о ш е н н я м и. Під внутрішнім співвідношенням розуміємо порівняння між собою елементів числового ряду, а під зовнішнім – порівняння двох чи більше елементів показниками, один з яких є обов'язково спільним для них. Процедура внутрішнього співвідношення дозволяє одночасно інтерпретувати результати групування в тих випадках, коли числовий ряд має модельну (найбільшу) величину.

У випадках, коли числові значення ряду розподілені так, що неможливо провести внутрішнє порівняння, використовують метод зовнішнього порівняння числового ряду.

Це дозволяє одержати висновки про стан та зміни досліджуваного явища, але поза рамками залишаються його причини. Постановка таких задач характерна для аналітичних досліджень.

Схема перевірки гіпотез в аналітичному дослідженні спирається на пошук взаємозв'язку між характеристиками об'єкта. Вона складається з двох послідовних етапів інтерпретації одержаних даних. Перший – характеризується використанням методу порівняння числових рядів розподілу, другий – пошуками фактичного показника (показників). Найбільше значення в аналітичних дослідженнях має другий етап, бо саме тоді реалізуються основні цілі та завдання дослідження.

Існує досить значний логіко-теоретичний інструментарій для виконання таких завдань, але найпоширенішим є метод послідовного виключення. При його використанні відбувається послідовне порівняння впливу різних факторів на ту характеристику, яка досліджується. Таке порівняння проходить з використанням таблиць парного розподілу або більш складних формально-логічних процедур (кореляційний, факторний аналіз тощо).

Важливе значення при перевірці аналітичної гіпотези має також чітке та однозначне виявлення носія проблеми дослідження. При вирішенні завдання використовуються і таблиці парного розподілу.

Тільки після аналізу основних взаємодій, взаємозалежностей між характеристиками об'єкта дослідження варто переходити до формування основних висновків та розробки практичних рекомендацій.

10.3. Оформлення результатів соціологічних досліджень права

Підсумок аналізу та інтерпретації соціологічних даних набуває форми документів, які мають практичне і теоретичне значення. Основний документ – це звіт за підсумками дослідження, додаток до нього та аналітична довідка.

Загальне число розділів у звіті, як правило, дорівнює числу гіпотез, що потребують відповіді. У цілому дотримуємося такої структури:

– глава перша містить у собі обґрунтування актуальності досліджуваної проблеми і характеристику дослідження (вибірку, репрезентативність даних, методи збору інформації та ін.);

– у другій главі наводиться характеристика об'єкта дослідження за соціально-демографічними показниками (стать, вік, освіта та ін.);

– третя і наступні глави присвячені пошуку відповідей на сформульовані в дослідженні гіпотези.

Згідно з характером предмета дослідження глави можуть розбиватися на розділи (параграфи). Кожна глава і розділ закінчуються висновками, що витікають із інтерпретації даних, які відповідають тематиці глави і розділу.

Остання глава звіту містить загальні висновки, а також практичні рекомендації.

На основі звіту складається аналітична довідка. Її обсяг може бути від 5 до 25 с., кожен пункт викладається у формі висновків і рекомендацій (іноді рекомендації можуть бути в кінці довідки), а соціологічні дані наводяться лише для їх підтвердження. В аналітичній довідці таблиці і графіки не використовуються, а як докази беруться найбільш загальні усереднені показники.

Додаток до звіту містить усі методологічні й методичні документи дослідження (програму, план, інструментарій, інструкції та ін.), а також ті соціологічні дані (таблиці, графіки, індивідуальні думки), які не ввійшли в звіт при пошуку відповідей на основну гіпотезу.